

1
ERA.T-76.1.10881

A660

Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riiklik Ehituskomitee

KULTUURIMÄLESTISTE

RIIKLIK PROJEKTEERIMISE INSTITUUT

Objekt: Eesti arhitektuuri ajalugu

Sifr. nr.: IV-81004

Tellija: Riikliku Ehituskomitee Vabariiklik Arhitektuurimälestiste

Kaitse Inspeksioon

Teostaja: Kultuurimälestiste Riiklik Projekteerimisinstituut

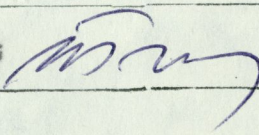
Saare-Lääne kirikud.

Nelinurkse kooritüübi mõningatest variatsioonidest

Eesti keskaegses arhitektuuris

Direktor _____

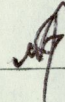
Peaarhitekt
Peainsener

 H. Toss

Osakonna
juhataja _____

Osakonna
peaarhitekt _____

Projekti
peainsener

 I. Rannu

Peaspetsialist _____

Tallinn 1981

^

Nelinurkse kooriga mõningatest
variatsioonidest Eesti keskaegses arhitektuuris

Villem Raam

Tallinn, 1981

Sisukord

	lk.
Kesk-Besti idakaar	4
Idakaare tekke võimalikuat põhjustest	9
Haapsalu idaniis	15
Muhu ja Pühalepa ida-eendehitis	17
Võimalikud eeskujud	24
Kokkuvõte	42
Illustratsioonide nimekiri	46
Fotoillustratsioonid	47

Melinurkse kooritüübi mõningatest variatsioonidest Eesti keskaegses arhitektuuris

Villem Raam

Kirjeldus

Kesk-Eesti idakaar

1970-ndate aastate algul Kesk-Eesti ehitusmälestistest pögusat ülevaadet koostades¹ köitis esmakordselt mu tõsisemat tähelepanu seelses sakraalarhitektuuris esinev koorihitise võlvlae omapärane liigendus, mis osutab ilmselt ruumijactust organiseerivale funktsioonile. Tavaliselt seda liigendust nagu ei märkagi. Ja ometi esineb see endise Järvamaa kolmes suures kirikus: Amblas, Kcerus ja Järva-Peetris (ill. 1 - 4). Neile lisandub Pilistvere kirik Järvamaa vahe- tus naabruses Viljandimaal ja Rapla vana kirik Harjumaal. Viimane lammutati küll 19. sajandi lõpul ning asendati uuega (1899 - 1901), kuid tänu R. Gulekele on kiriku põhi- plaan moodsistatud ning vastav joonis publitseeritud (ill. 5, 6).² Helge Kjellin, kes Tartu ülikoolis kunstiajaloo professorina töötades 1928. aastal Järvamaa kirikutest üksikasjalikuma iseloomustuse avaldas ning need esmakordselt

¹ V. Raam. Järvamaa keskaeg arhitektuuriajaloolase pilguga. - Paide rajoonis. Artiklite kogumik. Tartu, 1972, lk. 124 - 149.

² R. Guleke. Alt-Livland. Leipzig, 1896. Vt. Rapla kiriku põhiplaan (T. I, F. V) ja Pilistvere kiriku põhiplaan (T. III, F. II).

5

rahvusvahelise kunstiajaloo vaatepiirile nihutas, meenutab meid huvitavat võlvlae liigendusmotiivi üksnes Ambla kiriku kirjelduses, tehes sedagi nagu muuseumis ning funktsionaalsele küljele mingit tähelepanu pööramata.³ Jutt on kooriruumist, mis on põhiplaanilt ristkülikukujuline (ida-lääne suunas kergelt piklik) ja esindab välisvaates kõige tavalisemat maakiriku kooritüüpi Eesti gootikas. Tavaline pole aga tolle koori arhitektuuriline interjäär: kooriruumi kattev võlvik ei ulatu otuspäraselt idaseinani, vaid lõpeb vähemalt meeter või enamgi enne selleni jõudmist. Selliselt idaseina ette tekkinud tinglik ruumilõik mõjub pooleldi mõttelisena, illusorsena, sest ta on pilgule tajutav üksnes üles vaadates, kus teda eraldi kattev kaar, nn. idakaar on täies ulatuses nähtav. Laiuti kogu ruumi haarava silindervõlvi kitsa lõiguna eraldub idakaar järsult ülejäänud laekonstruktioonist - suurest kuplitaolisest üldvõlvist (ill. 2). Võimalik, et algselt aitas idakaart mõjukamalt esile tõsta polükroomia, mis pisteproovide järgi otsustades oli põhilaadilt arhitektuuriline ning tähelepandavalt rikkalik. Erandlikult Pilstveres markeerib idakaare esikülge tugevalt eenduv paeäär (ill. 7). Kõrguti vastab idakaar koorivõlviku kilpkaartele, soodustades sel moel mõlema erineva konstruktiooniga ning ka erinevate sgääriliste kalletega laeosa sujuvat liitumist ühtseks ehi-

³ H. Kjellin. Die Hallenkirchen Estlands und Gotland. - Kungl. Humanistiska Vetenskaps-samfundets Årsberättelse 1928 - 1929. I. Lund, 1928, lk. 19.

tuslikuks tervikuks.

Kesk-Besti kirikute idakaart iseloomustades on vaja eriti silmas pidades, et ta paikneb koori idaseina ees, ei ulatu niisi silluskaarena seinemüüri sisse ega sellest ka mitte läbi. Toetub ta reeglina lihtsale talumliistule koori külgseintes, meenutades sellisena tsistertslaste arhitektuurimenetlust, mille puhul vertikaalseid eendugesid vältides kasutati kongsöle. Kooriruumi ehituslik interjäär on kõikides mainitud kirikutes märkimisväärselt lihtne. Kuplitaoline servjoonvõlv on vähimagi dekooriga. Paiguti kohtab nurkades võlvikanna all servjoone tsistertslasliku tugimotiivina püramiidkongsölikest.

Tähelepanndavad on Ambla ja Koeru kooriruumi idaakna horisontaalsed palendiaastmed silluskaare all (vt. allpool pikemalt) ja suurelt osalt säilinud ehisraamistik, mis koosneb ümar- ning teravkaarelistest siirumotiividest (ill.2). Pikihoone on vaadeldavates kirikutes kavandatud kolmelööviline kodaruumina. Ühelööviline oli erandina Rapla kirik (ill. 6), olles tüübisuguluses endise Saare-Lääne piiskopkonna kirikutega. Kolmelöövilistele pikihoonetele on vaadeldavas piirkonnas iseloomulik sale läänetorn, mis kõrge kaarava abil on seotud kesklööviga. Üksnes Ambla pikihoonel puudus algselt torn. See on oluline teede hiljutistelt väliuurimistelt ja lükkab ümber senise üksmeelse arvamus

torni primaarsusest.⁴ Sõltuvalt torni sekundaarsusest osutuvad nüüd sekundaarseteks ka Ambla pikihoone võlvid, kuid sellele vaatamata on koorivõlviku ning idakaare kuuluvus algkavatisse ilmne. Pikihoone rikkalikku kapiteelidekkoori ja valitud konsolivorme kooriruumis pole, kuigi ehituskunstilise nõudlikkuse suhe pidanuks koori kui peaaltari asukoha keskset postitsiooni arvestades olema täiesti vastupidine. Siit järeldub küllaltki ühemõtteliselt, et kiriku võimalikult kiire valmisaamise huvides või hoopiski sisulistel põhjustel loobuti algul pikihoone võlvimisest ning piirduiti üksnes koori võlvimisega. Kirjeldatud nähtus on muide iseloomulik dominiiklaste kirikutele (kaasa arvatud kirikud Skandinaavias), kus ka torni ehitamist algul välditi.⁵

Analoogiliselt Ambla kirikuga valmisid ka teised idakaarega kirikud algul võlvimata pikihoonega. Hiljem ehitatud võlvilagi pikihoones erineb neil järsult koorivõlvikust, on viimasest märksa rikkalikum ning osutab täiesti ühemõtteliselt mitmete motiividele Tallinna arhitektuurist, eriti aga toomkirikust pärinevatele eeskujudele. Erinev on

⁴ Torn on ehituslikult seotud vaid viiluga, mis praegusel kujul valmis koos torniga, kuid seinamüüri ulatuses vastastikuna seos puudub. Lahutamatu on aga torn seotud läänepoolsete võlvisammastega.

⁵ V. Lorenzen. De danska Dominikanerklostres Bygninghistoris. - De danske Klostres Bygningshistorie, III. København, 1920, lk. 84, 87, 88.

vaid Ambla pikihoone dekoorilaad, millel on olnud ilmsed otsesuhted Gotlandiga.⁶ Kuid käesoleva kirjutise ülesandeks ei ole vaadeldavate kirikute uusanalüüs, seniste ajaliste määrangute täpsustamine. Seda on vaja tulevikus mujal teha.

Idakaarega kooriruumi silmas pidades on põhjust oletada, et nad kõik on ehitatud suhteliselt lühikese aja jooksul - hiljemalt 13. sajandi III veerandil. Nende üllatavalt suur omavaheline sarnasus nii põhiplaanis kui ka ruumipildis eeldab kogu piirkonda haaranud kiiret ehitamisrütmi. Staatiliselt paigalpäisivad ei saanud olla ka ehitusisandate suunavad seovid, kuigi antud juhul on ilmselt olnud tegemist tsentraliseeritud "tellimusega", mille taga seisab Liivi ordu. Hiljem järgnenud pikihoonete võlvimine arenes märksa vabamas rütmis. Kujunduslike motiivide erinevused ei jäta siin kuigi palju ruumi kahtlustele. Lisame vaid niipalju, et ajaline distantts kahe erineva ehitusperioodi - koori võlvimise ja pikihoone võlvimise vahel ei saanud olla eriti pikk, sest võlvitehniliste sugulusjoontena seovad kõiki kõnesolevaid kirikuid (Rapla kohta puuduvad andmed) servjoonelise kuppelvõlvi spetsiifilised omadused. Nad valitsevad võrdselt nii koori kui kesklöövi, kalduades tüübisisestesse erinevustesse vaid erandjuhtudel.

---

⁶ S. Karling. Baltikum och Sverige. - Antikvariska studier, III. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 65. Stockholm 1948, lk. 18 - 19.

Idakaare tekke võimalikest põhjustest

Kirjeldatud laeliigendus, kus kitsas ruumilõik koori idaseina ees on idakaare mõttelise projektsioonina ehituslikult iseseisvana esile toodud, ei saanud olla üksnes ehitusmeistri ega ka projekti funktsionaalseid erivarjundeid määrava ehitusperemehe juhusliku mõtteväljatuse tulemus. Tegemist oli ju kiriku kõige tähtsama ruumilõiguga - koori idaseinaga traditsiooniliselt seotud altaritsooniga. Esinedes mitmes algkavatiselt sarnanevas kirikus, mille ehitamist juhtinud erinevad meistrid (erinevates kirikutes on kasutatud erinevaid mõõtühikuid), näib idakaar väljendavat esmajoones just "telliija", ehitusisanda ideoloogilisi vajadusi ning nõudmisi. Rõhutasime seda juba eespool. Pürgimuseks oli siin ilmselt anda koori sirgejoonelisele ning seetõttu arhitektuuriliselt väheütlevale idakaarele kas või näiliseltki lõpmiku meenutav iseloom, mis mingilgi määral asendaks tegelikkusest taanduma sunnitud ümarapsiidi esinduslik-pidulikku olemust. Teiste sõnadega: altarile taheti anda arhitektuuriliselt selgemini rõhutatud positsioon, kroonides teda baldahhiiniga sarnaneva, sümboliliselt "taevakaart" meenutava idakaarega. Tolle ülesande nii mõneski mõttes omapärase ning octamatu arhitektuurilise lahenduse paremaks mõistmiseks meenutame lühidalt kooriruumi üldist kujunemisteed.

Antiiksetest templitest ning basiilikatest pärinedes oli poolümar apsiid pidevalt tähtsünd kultuslike kujutiste

asupaiga, kuid ka kõrgemate võimukandjate esindusliku is-
 tekcha funktsioon. ⁷ Analoogilisi ülesandeid täitis ta ka
 varakristlikus basiilikas, olles selle ehitusliku kompo-
 sitsiooni üheks kõige valitumaks osaks kas altari või kõrg-
 vaimulike asukhana. Altariteenistusega seotud protsessioo-
 nide pideva laienemise ning komplitseerumise tagajärjel
 jõuti 9. sajandi algul kitsaks jäänud apsiidile täiendava
 lispinna leidmiseni. See toimus ruudukujulise, harvemini
 ristkülikukujulise põhiplaaniga ruumi lisamise teel juba
 4. sajandil käibele tulnud transpeti ehk ristlöövi (õige-
 mini - selle keskosa moodustava nelitise) ja vana tradit-
 sioonilise ümarapsiidi vahele. Sotsiaalse tausta tegurina
 mõjus kaasa pidevalt tugevnev feodalistlik hierarhia. Lää-
 niisandatest kirikupatroonid said nüüd avarama võimaluse
 hõivata jumalateenistuse ajal kirikus kõige eelistatumad
 kohad - apsiidi ning altari vahetus läheduses. Ühtlasi saa-
 vutati sel moel soovitud eraldatus "lihtrahvast", kes reeg-
 lina asus pikihoones. ⁸ Peatselt hakati uut vaheruumi nime-
 tama kooriks, sest väiksemates kirikutes, kus ristlõöv
 (resp. nilitis) koorilauljate tegeliku asukhana puudus,
 pidid ka lauljad siirduma talle uude apsiidi ette moo-
 dustatud ruumi. Selles kindlakskujunenud plaanisüsteemis

⁷ Lexikon der Kunst in fünf Bänden. Band I: A-F. Leipzig,
 1968, lk. 107, märksõna "Apsis". Vt. lähemalt G. Bandmann.
 Zur Bedeutung der romanischen Apsis. - Wallraf-Richard-
 Jahrbuch XV, 1953, lk. 28 - 46.

⁸ Ibid., lk. 442, 443 jj. märksõna "Chor".

säilitas apsiid kui koori "pea" oma traditsioonilise po-
sitsiooni, etendades ka hiljem eriti benediktlaste kloost-
rikirikutes ja katedraaligootikas keerukate koorikomposit-
sioonide põhimotiivina domineerivat osa. Kuid teiselt poolt
tekkis ümarapsiidi vastu hiljem ulatuslik opositsioon, mil-
le juba 11. sajandi lõpul alustas nn. Hirsau kongregat-
sioon ning mis arendati mõjukaks liikumiseks 12. sajandi
sakraalkunstis tähtsat osa etendanud tsistertslaste kloost-
riordu poolt.⁹ Peamiselt puritaanlikku lihtsust nõudes
loobuti muuhulgas ka apsiidist ja lepiti lihtsa sirge ida-
seinaga. Põhiplaaniilises kompositsioonis pääses valitsema
range rektangulaarsus, mis paljudes piirkondades avaldas
määravat mõju ka lihtsate maakirikute arengule. Siiski pü-
sis ümarapsiidi motiiv kõigest hoolimata aktiivsena peaae-
gu romaani stiiliperioodi lõpuni, paiguti hiljemgi. Põhja-
Europas langes ümarapsiidi taandumine teatavasti 13. sa-
jandi algusesse, niisiis aega, mil Baltikumis oli toimumas
suuniviisiline ristiusustamine ja alanud esimeste kivikiri-
kute ehitamine. Läti aladele, kus kolonisatsioon teimus varem

⁹ Ibid., lk. 731, märksõna "Zisterzienser-Baukunst"; W. Braun-
fels. Abendländische Klosterbaukunst. Köln, 1976, lk.
124 jj.; H. Hahn. Die frühe Kirchenbaukunst der Zisterzien-
ser. Berlin, 1957, eriti lk. 314 jj.; H. Magirius. Zis-
terzienserarchitektur im Bistum Meissen. - Aspekte zur
Kunstgeschichte von Mittelalter und Neuzeit. Karl Heinz
Clasen zum 75. Geburtstag. Weimar, 1971, lk. 129 jj. Sage-
li ei suutnud ka tsistertslastel ümarapsiidist täielikult
loobuda.

kui Eestis, jõudis ümarapsiid peale Riia toomkiriku juurdu-
 da paiguti ka mujal.¹⁰ Eestis aga piirdus seni kindlamalt
 teada olevatel andmetel ümarapsiidi levik Valjala algkiri-
 kuga.¹¹

Harvenal juhul tõi ümarapsiidi kadumine endaga kaasa
 asendumise polügonaalse lõpmikuga (peamiselt linnades, Ees-
 tis näiteks Tallinnas ja Tartus), kuid üldiselt viis sinu-
 valitsevale positsioonile, eriti maakirikute juures, rist-
 külilise (resp. ruudule läheneva) põhiplaaniga kooriruu-
 mi, mille olulisemaks iseloomujoonteks on sirge katkematu
 idasein. Põhimõtteliselt esindavad viimasena mainitud tüü-
 pi ka meid huvitavad kirikud Kesk-Eestis. Rööbiti tolle
 lihtsa kooritüübiga levis Eestis ulatuslikumalt ka ilma
 erilise kooriehitiseta kirikuhoone. Koori ülesandeid täitis
 sellisel juhul pikihooned idapoolne travee, sõltumata sel-
 lest, kas pikihooned oli ühe- või mitmelööviline (Põide ki-
 rik, Haapsalu linausekirik, Tallinna kloostrikirikud ja
 mitmed teised).

Ambla kirik, kus idakaarega kooritüüp nähtavasti es-

---

¹⁰ A. Tuulse. Die Burgen in Estland und Lettland. Tartu,
 1942, lk. 31 jj.

¹¹ V. Raam. Valjala kiriku koorilõpmiku ajalisesest määrän-
 gust ja Kyressaare piiskopilinause meisterkonnast. -
 Tõid kunstiteaduse ja -kriitika alalt, 2. Artiklite ko-
 gumik. Tallinn, 1977, lk. 233. Vt. samalt autorilt: Mõ-
 ningaid uusi probleeme Valjala kiriku ehitusloost. -
 Restaureerimisalaste artiklite kogumik. Tallinn, 1976,
 lk. 72 - 82; oletus toomkiriku ümarapsiidist Tallinnas
 osutus kontrollkaevamistel ekslikuks.

makordselt kasutamist leidis, oli Liivi ordu üks vanemaid, kui mitte kõige vanem kivikirik Eesti mandril. Alles rajatud võib-olla juba peatselt pärast Stensby lepingust, mis oli kindlustanud ordu peremeheõigused Järvamaal (1238), kuulub ta aega, mil harjumus näha altarit esiletõstetuna ümarapsiidi raamistuses põlnud veel täielikult asendunud uue vähenõudlikuma suhtumisega. Oli ju apsiidi poolümar kuppelvõlv peaaegu tuhat aastat kroonitud taevalikust sisendava baldahiinina kiriklikku altarit. Hoolimata reformiliikumistest, mis ümarapsiidi paiguti kategooriliselt hülgasid, oli konservatiivsem element, kuhu mõnes mõttes võiks arvata ka iseteadlikku ning traditsioonilist esinduslikkust taotlevat poolvaimulikku Saksa (resp. Liivi) ordu, altari kohal kummuvast võlv-tsiboriumist veel mingil määral huvitatud. Kultuslikud traditsioonid on alati olnud visad püsimä, mille tõttu ka antud juhul on otsingud sobiva kompromissi leidmiseks mõnetigi mõistetavad. Üheks selliseks kompromissiks osutub ka Ambla ja ta tüübikaaslaste kaheosalisena võlvitud koor. Väliselt püsis see ajakhaselt rangena: ümarapsiid oli välditud, koori idasein ehitatud katkematult sirgjoonelisena, kuid altar oli saanud iseseisvama ning esiletõstetuma asukoha temale eriti ehitatud "täevakaare" all.

Tahtmata tekib arvamine, et idakaare kasutamist võis muuseas põhjustada ka soov suurendada kooriruumi pindala ning anda talle sel viisil kergelt rõhutatud suundruumiline efekt. Alates 13. sajandiga komplitseerus altariteenistus

märgatavalt ja muutus seisest avaramat ruumi nõudvaks. Eriti võis see ilmuda ordule kuuluvates kirikutes, kus kooriruumis oli piiskopliku visitatsioonil ajal vaja vastu võtta mitte ainult piiskopi kaheteistkümneliikmelist esindust, vaid nendega koos ka patrooni osas oleva Liivi ordu vastutavaid lääniisandaid.¹² Kuid koori pikendamiseks polnud ilmtingimata idakaart vaja. Õledut kinnitab Amblaga mõneti sugulusliku ning Ambla otseses naabruses asuva Türi kiriku koor. Seal idakaar puudub, kuid koori suhteline pikkus pole väiksem Ambla ning ta tüübikaaslaste omast. Kogu ruum on kaetud ühe tervikliku võlvikuga. Türi kirik rajati 1300. aasta paiku,¹³ mil idakaarega seotud probleemid polnud nähtavasti enam akuutsed ja Amblast lähtunud kooritüüp oli muutunud minevikunähtuseks.

Siinkohal on märkimisväärne, et Ambla kooritüüp esineb peale ühe erandi (Rapla) mitte piiskoplikul maa-alal, vaid Liivi ordule kuulunud maavaldustel. Vestupidiselt paiguti esitatud arvamustele oli Liivi ordu mitte ainult

---

¹² E. C. Kuujo. Die rechtliche und wirtschaftliche Stellung der Pfarrkirchen in Alt-Livland. - Suomalaisen Tiedekatemia Toimituksia. Sarja B, nide 70, 1. Helsinki, 1958, lk. 23 jj., 93 jj.

¹³ Eesti kunsti ajalugu kahes köites, 1. köide, I. Eesti kunst kõige varasemast ajast kuni 19. saj. keskpaigani. Tallinn, 1975, lk. 40 (V. Raam). Veelgi hilisemasse ssga (14. saj. algusesse) on Türi kirik dateeritud koguteoses "Eesti arhitektuuri ajalugu"/Tallinn, 1965, lk. 129 (V. Vaga)/.

linnuste, vaid ka kirikute ehitamisel mainimisväärselt energiline. Ta asendas proviisorid puuehitised juba varakult kapitaalsete kivihoonetega, olles siin sageli printsipaalses kui piiskopid, rääkimata Taanile kuulunud Põhja-Eesti haldajatest.¹⁴ Idakaarega kirikute rühm Kesk-Eestis on üldiselt veenvaks kindituseks. Tänu sellele aktiivsusele, milles mitte väikest osa ei etendanud rivaalitud intrigeerivate suunaabrite suhtes, kujunes kohalikus ehituskunstis juba varakult omapärane arengutee, mis geograafilis-poliitilistest suhetest tingitud väliseeskujud võrnis üllatava iseseisvusega komponeeritud uusloominguks.

Haapsalu idaniis

Haapsalu linnusekirik, mis täitis Saare-Lääne piiskopkonna toomkiriku ülesandeid, on Lääne-Eestile iseloomulik ühelööviline ehitis, kus koori funktsioonides on idapoolne võlvik. Sirge idaseina kui altarifooni ees ei ole siin mingit baldahiinitaolist ruumilõiku, mis sarnaneks Ambla idakaarega. Siin on altarivõlvikut tervikuna rõhutatud: tal on teiste võlvikute nelja roide asemel tervenisti kaheksa roiet. Altaritsoon mõjukaks esiletõomiseks sellest

---

¹⁴ E.C. Kuujo, Cp. cit., lk. 32 ja 236.

aga ilmselt ei piisanud. Völvbaldahhiinile lisaks kasutati kaudselt ka idakaart, kuid erinevalt Kesk-Eesti näidetest ei seotud seda völvlaega, kus tihe ridadepaigutus nõudis täielikku puutumatus ning iseseisvust. Ta taandati kogu seina hõlmava ning suhteliselt sügava niisi laekaareks (ill. 8). Altarit krooniv "taevakaar" ei paikne nüüd enam idaseina ees, vaid on tunginud selle sisse, otseselt müüri paksusesse, ulatudes toetavate palendkülgede kaudu takistamatult pörsnades. Seinast tugeva astmena eenduv kilpkaar eraldab kõnes oleva niisikaare selgelt laevölvist ja aitab ka omapoolset suurendada peaaegu meetrisügavuse hiigelnisi arhitektuurilist reljeefsust.

Haapsalu linnusekirik rajati hiljemalt 1260-ndate aastate keskpaiku,¹⁵ kuid võimalik ka, et juba mõnevõrra varem. Suur idaniis kuulub algkavatise juurde, alles sellisena Kesk-Eesti idakaare otsene eakaaslane. Idaniisiga varustatud Haapsalu linnusekiriku koorivölvik jäi Eestis ainuainevaks, kuid temas väljendub sama 13. sajandi III veerandile iseloomulik tendents, mida täheldasime Kesk-Eesti kirikute juures uuel arhitektuurilisel viisil suurendada altari ekspositsioonilist mõjukust, mis apsiidita jäänud lihtsa idaseina ääres ähvardas muutuda profaanselt tagasihoidlikuks ning väheütlevaks. Lääne-Eesti saarestikus lei-

---

¹⁵ S. Karling. Riga domkyrka och mästaren från Köln. Ett bidrag till Baltikums äldsta konsthistoria, I. - Konsthistoriskt tidskrift, 10 (Stockholm 1941), lk. 52.

dis see püüdlus veel kolmandagi lahenduse.

Muhu ja Pühalepa ida-eendehitis

Ligikaudu ühel ajal Haapsalu piiskopliku toomkirikuga rajati Liivi ordule kuuluva Muhu saarel esimene kivi-kirik. Hermann von Wartberge kroonika kohaselt valmis see aastal 1267.¹⁶ Võlvid ja lääneportaali kujundus lisandusid sekundaarsetena nähtavasti alles 14. sajandi algul, kuid meid käesolevas huvitav eendehitis koori idaküljel kuulub algkavatisse (ill. 9).¹⁷ Ta moodustab avara niisi taolise altarikabeli, omalaadse edikula, mille teravkaarne silindervõlv kõrgub tähendusrikkalt üle altari. Nii sisult kui vormilt on siin ümarapsiid asendatud rektangulaarseks rektuseerunud järglasega. Muhu "edikula" on tüpoloogiliselt Kesk-Eesti kirikute idakaare ja Haapsalu linnusekiriku idaniisi kõrval kõige radikaalsem variantlahendus peaaltari asu-

¹⁶ Hermann de Wartberge Chronicon Livonise. Herausgegeben von Strehlke. Leipzig, 1863, lk. 38.

¹⁷ V. Raam. Aruanne arhitektuuri-ajaloolistest tähelepanekutest end. Muhu kirikus. Tallinn, 1958. Käsikiri Kultuuri-mälestiste RPI arhiivis, P-133, lk. 2 - 4, 10. Võlvide ning raiddekoori sekundaarsuse üllatav selgumine võimaldas esmakordselt dateerida Muhu algkiriku Wartberge poolt antud aastasse 1267: see langeb paljutähendavalt ühte ajaga, mil meie arvates oli Kesk-Eestis teksil idakaarega seotud kirikute ehitamine.

koha arhitektuurilisel "vääristamisel". Idakaar ei paikne siin enam seinas ees, ka mitte selle paksuses, vaid ulatub uut iseseisvat ruumiosa lüües isegi idaseina taha, õigemini - selle väliskülje ette.

Muhu koorilõpmik on küllaltki ruumikas, kuid koorikvadraadist märksa kitsam. Ta laius välisküljel on ca 5,9 m ja eenduvus koori idaseinast 1,8 m (sisemõõtmel vastavalt 4,4 ja 2,2 m). Iseseisva hoonetsana on eendehitisel eraldi katus, mille viil vastavalt tagasihoidlikumale mahule paikneb koori viilust madalamal. Sellise proportsioneerimise tulemuseks on esteetiliselt kõitev ning Eesti arhitektuuri-pärandis ainulaadne kompositsiooniline gradatsioon kolme erineva ruumimahu, kuid ka kolme erineva räästa- ning viilukõrguse vahel (ill. 10). Sisekujunduses rõhutavad eendehitisele (resp. koorilõpmikule) omistatud kultuslikku tähtsust idaakna suurejooneline ehisraamistik, altaritsi-booriumi meenutavad raamistussambad niisi külgedel ja seinamaalingud, kus domineerivad altarile viirukipanne viibutavad inglid. Pole mingit kahtlust, et eendehitis oli määratud altarile, mitte aga klooruse istekohtadele, nagu seda apsidiaalsetes ehitistes oli rooma basiilikate eeskujul varem sageli ette tulnud.¹⁸

¹⁸ J. Braun. Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung. Zweiter Band. München, 1924, lk. 191 jj., 391; samas vt. tsibooriumi, baldahhiini ja edikule traditsioonilistest seostest altari eksponeerimisega. Kaasaegsest tõlgendusest vt. H. Sedlmayr. Die Geburt der Kathedrale. - Epochen und Werke. Gesammelte Schriften zur Kunstgeschichte. Erster Band. Wien-München (1959).

Muhu kiriku omalaadne koorilõpmik jäi Eesti vanemas arhitektuuriloois erakordseks ilminguks. Ainult veel Pühalepas esineb analoogiline koori eendehitis (ill. 11). Kuuludes nagu Muhugi Liiv ordule, kelle juhtivaks keskuseks saartel oli Põide, osutus Pühalepa mõnetigi Põide tagamaaks, kuid ühtlasi ka ordu mõjukeskuseks Hiiumaal.¹⁹ Üeldu kajastub veenvalt Pühalepa kirikuhoone ehituslikus iseloomus, esmajoones aga rektangulaarses koorilõpmikus, mis osutab otsestelt Muhule. Võrdluseks lisame, et Pühalepa natuke suurema eendehitise välislaius on 7,2 m ja eenduvus koori idaseinast ca 2,5 m. Laeks on teravkaarne silindervölv, väliskatteks viilkatus - nagu Muhuski (ill. 12). Pühalepa koori rajamis-aeg näib langevat 13. sajandi III veerandisse.²⁰

Koori eendehitis on oluliseks teguriks kahe äsjakirjeldatud kiriku ruumpildi ja välisvaate kompositsioonilises rütmis. Teda iseloomustab mahuline tagasihoidlikkus, külgakende puudumine ja iseseisev sadulkatatus. Sellisena on

---

¹⁹ P. Johansen. Nordliche Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. - Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Del 74. Stockholm, 1951, lk. 123 jj.

²⁰ Käesolevate ridade autori juhtimisel aastail 1979 - 1981 tehtud väliuurimistööd lubavad kooriruumi rajamist paigutada 13. saj. III veerandisse; pikihoone valmis hiljem, arvatavasti sajandi lõpuks, millele järgnes kaitsekirikuliste motiivide lisamine, koori võlvimine ja viimasena ka pikihoone katmine võlvidega (purustatud ilmselt Liivi sõjas); eendehitis on seepidi aknaaifiks muudetud, kuid on määratud peatselt restaureeritavaks.

ta üksnes Muhu ja Pühalepa kirikule omane ning osutub oma erakordsuses samavõrd tähelepandavaks nagu eespool kirjeldatud idakaar Kesk-Eestis.

Esitatud materjal nelinurkse kooritüübi mõnedest anomaalsetest variatsioonidest pole eriti mahukas. See piirdub vaid kaheksa kirikuga. Kuigi suured pole ka erinevused, mis erandlikku kooriruumi lahutavad tavalistest, kuid ometi väärivad nad senisest tõsisemat tähelepanu. Nad on hinnatavad kui testud hoonete arhitektuurilise vormikõne rikastajad, tolle vormikõne paikkondliku omapära süvendajad ja selgepiirilised artikuleerijad. Ühtlasi on nad aga huvitavad kunagiste isecoloogiliste arusaamade ning nendega seotud kultuurisuhete selgitamisel. Kokkuvõtlikult olgu veel kord meenutatud, et peale kahe erandi (Rapla ja Haapsalu) asuvad kõik käsitletud kirikud Liivi ordule kuulunud territoriumil ning esindavad ilmselt ehitusperemehe ning temaga seotud klooruse sihiteadlikku pürgimusi. Nende pürgimuste realiseerimisel ei olnud ehitusmeistrid kaugeltki ainumääravad. Peale ehitusperemehe, kes etendas juhtivat osa hoonete põhivormi, suuruse ning sisuliste üksikasjade määramisel, tuli ka sel varajasel arenguetapil mingil määral alluda kohapeal juurduma hakanud arusaamistele kirikuehitusest. Kesk-Eesti regioonis kodu esid kolmelöövilistena mõeldud suured pikihooned ning varakult positsiooni kinnitanud läänetorn. Ilmselt seosis sellist kolmeosalist kavastist Liivi ordu, kuid sattudes Saare-Lääne piiskopkonnale tüüpiliste ühelööviliste ning tornita kirikute regiooni, ehitas sama Liivi ordu seal ka oma kirikud mitte enam kol-

melöövilistena, vaid kohapeal valitseva kavatise kohaselt -
ühelöövilistena.

Siiski esineb kahe mainitud piirkonna vahel juba tollal
esimesel ehitusperioodil peale oluliste erinevuste mitmeid
ühisjooni. Paljutähendavalt leidub neid ka meie poolt vaa-
deldud kirikutes. Peamiseks ühisjooneks on mõistagi huvi al-
tariekspositsiooni vastu, kuigi konkreetset tulemust on mõ-
neti erinevad ning lubavad kõnelda vaid põhimõttelisest
sarnasusest. Nagu nägime, väljendub see harilikule neli-
nurksele koorile kolmel erineval moel juurde lisatud ida-
kaares. Teiseks sarnasusjooneks on võlvide minimaalne kasu-
tamine kiriku algkavatises; see piirdus reeglina vaid koo-
riruumiga. Mõhus puudusid võlvid üldse. Võlvimisel eelista-
ti kentsentriliselt laetud servjoonelist kuppelvõlvi või
selle variandina telkvõlvi (Pühistveres). Tõenäoliselt oli
ka Pühalepa algne koorivõlv laetud kentsentriliselt.²¹ Üht-
lasi on kõnesolevas seoses huvitav märkida, et mõnevõrra
hiljem valminud maskkonsoolidele Pühalepa kooriruumi nurka-
des leiduvad ainukesed suguluslikud rööbiknäited ei kuskil
mujal kui samas Kesk-Eestis: Türi kirikus ja juba 17. sajand-
di algul purustatud Põltsamaa kirikus.²²

²¹ V. Raam. Pühalepa kiriku ehitusloost. Tallinn, 1979. Kä-
sikiri KRPI arhiivis, A-274-A, lk. 29, 50, 46 - 50;
V. Raam. Täiendavate väliuurimiste aruanne 1980. aasta
töödest. Tallinn, 1980. Käsikiri KRPI arhiivis, A-469,
lk. 3 - 6.

²² V. Raam. Põltsamaa keskaegsest kirikuhoonest. - "Ehitus
ja arhitektuur", 1970, nr. 3, lk. 47; H. Kjellin. Op.
cit., lk. 26.

Lõpuks väärrib kahe järsult erineva iseloomuga kiriku-
 terühma juures leiduvate väheste sarnasusnähtuste hulgas
 mainimist esimesel hetkel tühisena näiv pisimotiiv aknani-
 'si palendite kujunduses. Sellele esimesena tähelepanu juh-
 tinud Helge Kjellin nimetas seda lihtsalt "Knick" (saksa
 keeles nõks, käänak).²³ Tegemist on käänakulise murdega
 või astmekesega aknani'si kaareotste all. Palendi ühtlast
 servajoont elustavalt liigendav ning kaarele kroonivat ise-
 loomu andev "nõks" saavutati lihtsalt: kaar ehitati natuke
 kitsam kui aknaava vertikaalne osa, kusjuures üleminek kit-
 samalt laiemale lõigule kujundati lühikese kaarja astmena.
 Aste on vaevalt kümme-kõnd sentimeetrit lai ega näi omavat
 midagi ühist kolmikkaar külglõiguga. Kirjeldatud "nõks"
 esineb kahes Kesk-Eesti kirikus - Amblas ja Koerus - ning
 imelik küll, ka kahes läänesaarestiku kirikus - Muhus ja
 Karjas, mis on omavahel suguluses, vaatamata sellele, et
 Karjas eendehitis puudub.²⁴

---

²³H. Kjellin. Op. cit., lk. 18, 21.

²⁴Pole mõimatu, et Karja algkirik ehitati peatselt pärast
 Muhu kirikut võlvimata hoonena; oletust teetavad peale
 "Knicki" ka hoone ülemises osas astme võrra õhem müüris-
 tik (vrd. Muhuga), käärkambri ümara vööndkaar raskepä-
 rane konsollivorm ja tugipiilarite sekundaarus seinamüü-
 ride suhtes.

Neist üksikutest näidetest piisab, et kinnitada: vaadeldavate kirikute vahel Eestimaa erinevates piirkondades on eksisteerinud märkimisväärsed ehituspoliitilised kontaktid, vastastikuste kogemuste arvestamine ja üksikjuhtudel ka ühiste ehitusmeistrite kasutamine.²⁵ Liivi ordu tsentraliseeritud haldusorganisatsioonil oli siin ilmselt ajendav osatähtsus. Eriti ilmneb see võrdluses Harju- ja Virumaaga, mis kiriklikult allusid samale Põhja-Eesti piiskopile kui Järvamaagi, kuid territoriaalselt kuulusid Taani kuningavõimule. Neist maavaldustest 1346. aastal loobudes pärandas Valdemar IV Atterdag oma võimujärglastele väljapool Tallinna vaid kaks kivikirikut (Raplas ja Juurus). Mõlemad asusid Lõuna-Harjumaal, mis paiknes kahe ehituslikult aktiivse piirkonna vahel. Idas oli Järvamaa ja teisel pool Läänemaa. Naabrite kaudses ehituslikus mõjus ei näi olevat kahtlust. Mõlema kiriku ühelöövilisus ja idaseina kolmikaknaemotiiiv viitavad läänepoolsele naabrile, kuid Rapla idakaar on vaevalt kujuteldav ilma Järvamaa eeskujudeta. Nelinurkse koori erivormid idakaare osas said sündida üksnes intensiivse ehitustegevuse keskkonnas, mis omakorda eeldas pingelist ideoloogilist aktiivsust. Viimane aga oli koloniseeritud perifeerias vaevalt mõeldav ilma tihedate ning taitvate välissuheteta. Ka siinsed nelinurkse koori modifikatsioonid ei saanud kujuneda iseäranis keskkonnas, sest olemuselt on nad lähedased väljaspool Baltikumi märksa varem ning geograafiliselt märksa laiemalt levinud analoogiatele. Neid sugulusnäiteid pole küll palju, kuid nad on seda tähelepannevamad.

²⁵ Esitatud näidetele lisaks meenutame paljutähendavat

Võimalikud eeskujud

Sakraalarhitektuuri kujunemist mõjutavat informatsiooni vahendasid 13. sajandi Baltikumis peamiselt kaks mungagrüüt - silmapaistva poliitilise mõjuga tsistertslaste ja dominiiklaste kloostrikeskused. Teadlikud olid ehitusküsimustes ka feodaalid ise, kes reeglina täitsid kõrgema klooruse ametikohti, olid sageli lähedalt seotud esjamainitud kloostrigrüütudega või mõjutasid patronaadiõigust kasutades üksikute kihelkonnakirikute ehitustegevust.²⁶

Sõltuvalt tolle immigrereunud ülempihi teadvusesse kas emamaal, milleks 13. sajandil oli domineerivalt Vestfaal, või mitmesugustes kiriklikes ning kaubanduslikes keskustes kogunenud ehitusalase informatsiooni iseloomust kujunesid ka siinsed nõudmised ehitusmeistritele. Reeglina pärinesid meistrid isandatega samast kultuuriregioonist, soodustades sealsete tehniliste oskuste ning kunstiliste ideede juurdumist ning arengut ka uutes koloniaalrežiimi tingimustes.

Umarapsiidi tõrjuvate seisukohtade pidev tugevnemine 12. sajandi lõpul ja 13. sajandi algul kutsus mitmel pool esile kompromisslahenduste otsimise. Üheks selliseks lahenduseks

sarnasust Viljandi ja Saaremaa raiidekocri vahel: vt. A. Tuulge. Viljandi ordukoosi kapiteelid. - Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised. XXX. Liber saecularis. II. Tartu, 1938, lk. 763 - 764.

²⁶ P. Jhansen. Die Estlandliste des Liber Censur Danise. Kopenhagen/Reval, lk. 207 - 209; E. C. Kruujo. Op. cit., lk. 59.

duseks oli ümarapsiidi säilitamine üksnes interjööris. Välisküljel oli ta nelinurkselt kulgeva müürimantliga varjatud. Vanima ning mõjukama näitena meenutame Strasbourg'i toomkiriku koori (1180 - 1190). Mõned aastad hiljem (1162-1199) valmis Lõuna-Prantusmaal Poitiers' katedraali sirgeseinaline koorifassaad. Ka selle varjus eksisteerisid edasi poolringilise põhiplaaniga apsiidiruumid. Saksamaal ehitati peidetud ümarapsiidiga koor Wormsi toomkirikule (1140 - 1181). Need on vaid üksikud tuntumad näited. Skandinaavias võiks meenutada Store Heddinget Själlandis Taani maal ja sellele lähedast Puhaveimu kirikut (Helge Ands kyrka) Visbys. E simene neist valmis 1200. aasta paiku, kuna teist ligikaudu samal ajal rajati. Mõlemad ehitised on paljutähendavalt seotud Riia piiskop Albertiga.²⁷ Ühe-öövilise maakiriku kooriruumis sirge ideseina abil välisküljel nähtamatuks maskeeritud ümarapsiidi näide esineb muuseas ka Stenkyrka kirikus Gotlandil, mille koor ehitati alles 13. sajandi keskpaiku.²⁸ Esitatud üksiknäidetele vaatamata jäi kõnesolev kompromisslahendus erandlikuks ka mujal Euroopes, kaasa arvatud Vestfaal, kus teda üldisemalt

²⁷ E. Bohrn, G. Svahnström. ⁱⁱ Helge Ands ruin och Hospitalet. Visby. Volym 184 av Sveriges Kyrkor. Stockholm, 1981, lk. 61 - 65; 88 - 89.

²⁸ E. Lagerlöf, G. Svahnström. Gotlands kyrkor. En vägledning. Uddevalla, 1966, lk. 223.

kasutati vaid kõrvalapsiidide juures.²⁹ Iseloomulikuks kujuneb Vestfaalile täiesti teistlaadsed ning omapärasemad lahendused, kuid arvult jäid needki haruldusteks: idaniis ja eendehitis.

Suureks laiaeks idaniisiks kujundatud kooriseina vanim auterile teada oleva näide Vestfaalis leidus Mariefeldi kloostrikirikus Münsteri lähedal. Mariefeld, mis kuulus tsistertslastele, oli erakordse arhitektuuriarengulise mõjukiirgusega suurehitis. Temast lähtus 13. sajandi algupoolel valdav osa Reinimaalt pärit ning Vestfaalis olulist osa etendanud ehituskunstilisi motive.³⁰ Algkiriku kooriruumi iseloomustab seal sirge idasein ja selle pinda täies ulatuses hõlmab kaarniis (murti järgmisel sajandil läbi, et siduda koori juurdeehitatud kabelitega). Kujult ning ka sisult on see igati võrreldav Haapsalu linnusekiriku idaniisiga.³¹ Täi paikneb (resp. paiknes) mitte seinas, vaid selle müüripaksuses. Erinevus seisneb vaid selles, et seinas

²⁹ Avaldan siinkhal tänu Dr. Ullrich Reinkele (Münster), kes juhtis lahkelt tähelepanu nelinurkse müürimantliga ümarapsiidi levikuküsimustele ja Vestfaali arhitektuuriarengu mitmele eriprobleemile.

³⁰ K. Röckener. Die münsterländischen Hallenkirchen Gebundener Ordnung. Untersuchungen zu einer Baugruppe des 13. Jahrhunderts. Inaugural-Dissertation. Münster, 1980, lk. 211 - 223.

³¹ G. Dehio. Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Nordrhein-Westfalen. Zweiter Band. Bearbeitet von D. Kluge u. W. Hansmann. München-Berlin, 1969, lk. 314 jj.

ees kroonib kooriruumi Haapsalus 8-roideliseks kujundatud võlvik, kuid Marienfeldis poolteisetraveeliseks suurendatud võlvlagi. Tsistertslastele paiguti iseloomulik poolik võlv, mis ühte külge pidi altari poole tõustes asub täisvõlviku ning idaniisi (resp. idaseina) vahel, täidab mõtteliselt sama funktsiooni nagu idakaar Kesk-Eestis.³² Aastal 1222 valminud kloostris asutajaks oli Vestfaali mõjuvõimas suurfeodaal Bernhard II Lippe, kes siirdus hiljem Liivimaa- le, sai 1211 Riia lähistel asuva Daugavgriva (Dünaminde) tsistertslaste kloostris abtiks ja etendas silmapaistvat osa siinses vallutussõjas ning alistatud hõimude ristiusustamisel.³³ Käesolevas on vajalik meenutada, et tsistertslased, kellel juba 13. sajandil olid ulatuslike maavalduste- ga tugipunktid ka Eestis (Kärknaal, Padisel ja Kolgas), ehitasid ise oma kloostrihooned ja olid sageli abiks, eriti uus- vallutusalaadel, ka kihelkonna- ja toomkirikute püstitamisel. Seetõttu oli ehituslik kontakt üksikute objektide vahel harilikust sageli tihedam ja soodustas seda poollt soositud

---

³² H. Maué. Rheinisch-Staufische Bauformen und Bauornamen- tik in der Architektur Westfalens. Augural-Dissertation. Münster, 1974, lk. 69 ja viide 324; autor võrdleb poolik- võlvi sisuliselt Asbecki eendehitise- ga.

³³ P. Jhansen. Lippstadt, Freckenhorst und Fellin in Liv- land. Werk und Wirkung Bernhards II. zur Lippe im Ost- seeraum. - Westfalen, Hanse, Ostseeraum. Münster, 1955, lk. 103 - 104, 107.

arhitektuurimotiivide vahetut ning kiiret levikut. Eriti ilmes see Liivimaal, mis paavsti korduvate üleskutsete ajendusel oli muutunud sõna otseses mõttes tsistertslaste kolooniaks.³⁴

Kocri idaseina kujunduses on Marienfeldile huvitavaks, kuid ehituslikult erinevaks paralleelnäiteks Risti ja Jhanese kirik Billerbeckis. Alles ehitatud umbes ühel ajal Marienfeldi kloostri kirikuga (1234), esindab ta omalaadset üheminekuvormi apsiidiaalselt kocrilt sirge idaseinaga kocritüübile. Külglöövidel on siin kõrvalaltarite jaoks ikka veel ümarapsiidid, kuid peakoor sulgub sirge idaseinaga, mille tihedalt liigendatud kilpkaaretsoon ja nurgatugede perspektiivselt koonduv astendus loovad omapärase kaarbaldaahiini meenutava nīsi (ill. 13). Illusoonsena seina ees paiknevana sarnaneb ta põhimõttelt Kesk-Eesti idakaarega, kuid on tegelikult tuletatud võlvlae reljeefselt dekoratiivse toestussüsteemi profiilist.³⁵ Meie kunstiajaloo seisukohalt on oluline märkida, et kõnesolev kirik ehitati Bernhard II Lippe poolt rajatud Marienfeldi ja Lippstadi

³⁴ W. Schmidt. Die Zisterzienser im Baltikum und in Finland. - Suomen kirkkohistoriallisen seuran Vuosikirja 1939 - 1940. Helsinki, 1941, lk. 51; F. Winter. Die Cistercienser des nordöstlichen Deutschlands. Bd. I. Gotha, 1868, lk. 89, 99 jj.

³⁵ G. Dehio. Cp. cit., lk. 50 jj.; K. Röckener. Cp. cit., lk. 102.

Maarja kiriku eeskujul.³⁶ Billerbockile mitmeti lähedane on 1240-ndatel aastatel valminud Brigida kirik Legdenis. Siingi on koori idaseina niisitaoliselt hõlmav kaarealune tekkinud nurkades paiknevate eendtugede ning nendega seotud kaarte diferentseeritud liigendusest.³⁷

Belmistest põhiliselt erinevat ning tunduvalt vanemat näidet koori idaseina funktsionaalsest kujundamisest esindab 1220-ndatel aastatel Langenhorstis valminud Johannese kirik. Juba 12. sajandi lõpul või 13. saja püstitatud kooriehitises on valdav löik idaseinast müüripaksuse võrra väljapoole nihutatud, mille tulemusena tekkis suurt altari-
niissi moodustav lame eendehitis. Kooriruumist tegelikult välja ulatavana ning koori külgseintest isoleerituna mõjub ta iseseisva ruumiosana (ill. 14).³⁸ Lahendus sarnaneb põhimõtteliselt Muhu ja Pühalepa edikulaniisiga, kuid on koori arhitektuurilise üldtervikuga märksa kompaktsemalt seotud. Oeldu ilmneb ka katustes: Langenhorstis lame pultkatvus, kuid Muhus ja Pühalepas kõrge viilkatvus.

Langenhorstiga analoogiline koori eendehitis valmis

³⁶ G. Dehio. Op. cit., lk. 50.

³⁷ G. Dehio. Op. cit., lk. 279; põhiplaan ja lõiked vt. F. Mühlén. Die entwicklungsgeschichtliche Bedeutung der frühen minsterländlichen Hallenkirchen. - Festgabe für Alois Fuchs. Paderborn, 1950, lk. 88 jj.; K. Röckener. Op. cit., lk. 105 jj.

³⁸ G. Dehio. Op. cit., lk. 275. Vrd. K. Röckener. Op. cit., lk. 77, 354; H. Maué. Op. cit., lk. 74, 79.

13. sajandi I veerandil Asbecki Margareta kirikus (pikihoonne 12. sajandi II poolest).³⁹ Ligikaudu samast ajast pärineb ka koor Meteleni Cornelius-Cypriani kirikus. Kooridasein moodustab siin originaalse koondvariandi kõikidest eespool vaadeldud näidetest Vestfaalis (ill. 15). Tegemist on sisuliselt eendehitisega, kuid see jääb koori üldise ristkülikulise põhiplaani piiridesse, on koori külgseintega vahetult seotud ja kätkeb endas samasugust sügavat niissi nagu Langenhorsti ja Asbecki koori idasein või Marienfeldi algkavatise idasein. Erinevus seisneb põhiliselt vaid selles, et idasein on välja nihutatud mitte üksnes koori sise-laiuse ulatuses, vaid ka koori välislaiust hõlmavalt. Eenduvuse astmeulatus on nähtav ainult seina ülalosas, kus teda markeerib varjav pultkatus. Põhiplaanist ei selgu mingit eendehitist, kuna tegelikult eksisteerib topelt-paks seinamüür, mille sisekülje hõivab tugevalt eenduvate palendseintega niiss.⁴⁰

Äsjakirjeldatud laia lameda eendehitisega kooritüüp on äärmiselt vestfaalilik. Kuid ümarapsiidi vältimisega ühenduses tekkinud otsingud ning leidmised ei kujunenud Vestfaalis kuigi ulatuslikuks. Nad piirdusid peamiselt

³⁹ G. Dehio. Op. cit., lk. 24. Vt. ka H. Maué. Op. cit., lk. 68 jj.

⁴⁰ G. Dehio. Op. cit., lk. 328; K. Röckener. Op. cit., lk. 77 ja 377; autor nimetab Langenhorsti eendehitist tinglikult "välisniisiks; (s.t. väljaulatuvaks põhiseinast), Meteleni oma aga "siseniisiks" (põhiseina paksuses asuvaks, kus ta ei moodusta iseseisvat ehitusosa).

Münsterimaaga ega ulatunud sealt kaugemale. Seejuures on tähelepanv, et kõik kirjeldatud näited esinevad koori osas terviklikke kavatsi, mis pole ümberhitamiste tulemusel kujunenud. Sellised olid ka näited Eestis. Kuid Vestfaali otsingute iseseisvust iseloomustab üksik ernadnähtus, mis antud seoses osutub mõnes mõttes tüübiväliseks. Mõtleme Bonifatiusse kirikut Freckenhorstis; seegi asub Münsterimaal. Koori põhiruumist natuke kitsam pikendus ehitati ootamatult vara, juba 12. sajandi lõpukümenditel, et asendada lammutamisele määratud ümarapsiidi!⁴¹ Sisuliselt ennustati siin kõik hilisemad lahendused ja märksa julgemalt kui tegid seda näiteks eespool meenutatud meistrid, kes ümarapsiidi ehitades varjasid selle välisküljelt nelinurkse müüri- maatliga. Freckenhorsti kooripikendust võiks ainult tingimisi nimetada eendehitiseks, sest ta on selleks liiga suur ning iseseisev, omab tüübipärase silindervölvi asemel ristvölvi ega meenuta ruumimõjult niisegi, nagu seda eeldaks "mälestus" kaotatud apsiidist (ill. 16). Muuhulgas on meenutamiseväärne, et mainitud sajandi lõpukümendil allus ka Freckenhorst Bernhard II Lippe valitsemisele.⁴² Teatavasti kuulus hiljem liivimaaalaseks saanud Bernhard II Lippe, omaaegne Heinrich Lövi võitluskaaslane, nende jõukate suur-

⁴¹ G. Dehio. Op. cit., lk. 167.

⁴² G. Dehio. Op. cit., lk. 164. Vt. ka P. Jøhansen. Lippstadt, Freckenhorst und Fellin in Livland.

feodaalide hulka, kes oma poliitilist positsiooni ka uute ning moodsate (resp. reinimaalike) ehitusteoste toetusel esile tõsta püüdsid. Ta tegevus langes ühte arhitektuurilooliselt murrangulise perioodiga, mil Vestfaalis avati kõik võimalikud väravad Alam-Reinimaa ehituskunstiliste ideede ekspansioonile.⁴³ (meti ei tähendanud need uued tendentsid tsistertsliku arhitektuurisuhtumise ning tsistertslastelt pärinevate motiivide täielikku taandumist. Tsistertslastel ja vestfaallastel on suhtumises arhitektuuri paiguti mõndagi ühist, mille diferentseeritum arvestamine oleks vajalik ka Vana-Liivimaa 13. sajandi arhitektuuriloo selgitamisel. Sarnasusnähtuste hulka kuulub näiteks sirge idaseinaga koor, mis Põhja-Vestfaalis andis erinevalt Lõuna-Vestfaalist ümarapsiidile ruumi vaid harukordadel.⁴⁴ Testavasti oli sirge idasein omane ka tsistertslaste ehituslaadile, pärinedes ise Burgundiast, kus ta lihtsate maakirikute juures oli kodumelud juba 11. sajandil.⁴⁵ Mainitud koo-

⁴³ H. Thümmler. Die Bedeutung der Edelherrn zur Lippe für die Ausbreitung der westfälischen Baukunst im 13. Jahrhundert. - Veröffentlichungen des Provinzialinstituts für westfälische Landes- und Volkskunde. Reihe 1, Heft 7. Westfalen, Hanse, Ostseeraum. Münster Westf., 1955, lk. 161 jj.; H. Maue. Op. cit., uurimus on täielikult pühendatud Reinimaa kunstimõjudele Vestfaalis hilisromaani ja varagooti perioodil.

⁴⁴ W. Zimmermann. Zur Grenze des niederrheinischen zum westfälischen Kunstraum. - Rhein. Vierteljahrsblätter XV-XVI, 1950-1951 (i.k.), lk. 474; F. Mühlen. Die westfälische Hallenkirchen der romanisch-frühgotischen Übergangszeit in ihrer Entwicklung und in ihrer Auswirkung auf den Ost-deutschen Raum. Diss. Münster W, 1941, lk. 74, 177.

⁴⁵ H. Hahn. Die frühe Kirchenbaukunst der Zisterzienser. Berlin, 1957, lk. 101.

rituübi puhul väärrib aga rõhutamist, et selle modifikatsioonid olid suure levikuala ning ehitusliku iseseisvuse saavutanud mitte esmajoones Vestfaalis, vaid hoopiski Eestis. Vestfaal oli ees vaid ajaliselt ja üksikobjektide mõõtmeilt. Sarnasus on üldist laadi ja pigemini põhimõttelise iseloomuga, pärinedes ilmselt tsistertslastelt, üsnagi ühemõtteliselt on see selgitatav Skandinaavia näidete abil. Mujal neid modifikatsioone, huvitav küll, märkimisväärselt ei leidugi.

Võrdlusobjektid Skandinaavias asuvad eranditult Rootsis, kus vanimaks ning tähelepandavamaks näiteks on naistsistertslaste kloostriri kiriku koor Vretas Ida-Bötamaal. Laiade külgsaalide ning idaniisiga koor rajati 12. sajandi II poolel (pärast 1162. aastat; praegused võlvid 1289).⁴⁶ Tähelepandavalt viisil ei paikne idaniis siin mitte seinamüüri normaalspaksuses nagu näiteks Marienfeldis või Haapsalus, vaid idaseinast ruumi poole rajatud vundamendilaiendusel (ill. 17).⁴⁷ Sellisena sarnaneb ta kaudselt Meteleni ja Legdeni lahendusega, kus dekoratiivsest seinaliigenduse-

⁴⁶ S. Curman, E. Lundberg. Vreta klisters Kyrka. - Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Östergörland. Band II. (43). Stockholm, 1935, lk. 59 - 64; E. Lundberg. Vreta klister. - Svenska forminnenplatser, nr. 6. Lund, 1964, lk. 22 - 25, 34 - 35. Vt. ka G. Redelius. Kyrkobygge och kungamakt i Östergötland. - Antikvariskt arkiv 45. Stockholm, 1972, lk. 6 - 13.

⁴⁷ Vt. konstruktiivset situatsiooni iseloomustavat pikilõiget raamatust S. Curman, E. Lundberg. Op. cit., lk. 34: idaseinaga monoliitses seoses olev vundament ulatub vaid niisi (resp. koori kitsama idaosa) külgsainte alla.

sest tekkinud ning teatud mõttes illusoorne kaarniis asub idaseina ees. Kuid märksa suurem on sarnasus Kesk-Eesti kirikuterühmaga. Kui näiteks Ambla idakaar toetada mitte talumitele, vaid eendtugedest palendseintele, siis saaksimegi Vreta idaniisi põhimõttelise koopia. Nisi sügavus on ligilähedalt 135 cm, mis palju ei erine vastavate kaarte sügavusest Eestis. Sarnasus väljendub ka lokaalilises lihtsuses, millele on võõras Vestfaali reänimaslike dekoorimotiivide lopsakus. Domineerib tsistertsiaslik rangus. Vreta kloostrit on peetud tugeva lokaalse värvinguga ehitiseks, mis arhitektuuriliselt oli otseselt sõltuv lähedases naabruses asuvast Alvastrast, tsistertslaste vanimast kloostri-rajatisest Rootsis.⁴⁸ Asutatuna 1143. aastal (hoone pühitseti 1185) oli Alvastra oma mõjuka emakloostri Fontenay ehituslik järgija, kust muuhulgas on pärit ka pikuti liigendatud koorikvadraat: idaosa on ehitatud astme võrra kitsam läänepoolsest osast ja kaetud iseseisva silindervõlviga. Selline üksikmotiivide paigutamine liigendamise ning astendamise oli tsistertslastele eriti omane.⁴⁹ Sellest on ilmselt pärit ka eendehitiste mitmed variandid. Näib, igati tõenäolisena, et Vreta ehitajad on Alvastrat jälgides pidanud silmas just seda koori ahendatud idaosa (sellest ahendusest

⁴⁸ S. Curman, E. Lundberg. Op. cit., lk. 54; A. Lindblom. Sveriges konsthistoria. Första delen. Stockholm 1944, lk. 85 - 89.

⁴⁹ H. Hahn. Op. cit., lk. 102.

tekkinud aste mõlemas külgsinas vestab ju samasugusele ahendusastmele apsiidilise koori põhiplaanis!). Kuid ahendatud idaosa iseseisvalt matkides redutseerisid nad selle niisitaoliselt lamedaks ruumilõiguks. Säilisid vaid laius ja silinderkaareline lagi, mille all nagu tsiboriumi varjus paikneb tänini peaaltar.⁵⁰ Nähtavasti teimus idaosa reduktsioon koori põhipindala suurendamise huvides.

Muide - Vreta kloostri näib peale omapärase idanäisi leiduvat teisigi mõtlemapanevaid paralleele Eesti 13. sajandi ehituskunstile. Üheks selliseks rööbikmotiiviks on täiesti erandlik kõrgel paiknev ukseava võidukaare palendseinas. Koeru kirikus on analoogiline ukseava müürisisese käigu abil ühenduses käärkambrist võlvidepealsele viiva müüritrepiga. Vretas oli ukseava määratud pääsuks letnerirõdule ehk nn. lektoriumile.⁵¹ Nii oli see ilmselt ka Koerus. Letnerivõre, mis oli iseloomulik peamiselt kloostri- ning toonkirikuile, oleks Koerus seletatav üksnes Liivi ordu kui

⁵⁰ S. Curman, E. Lundberg. Op. cit., lk. 34.

⁵¹ S. Curman, E. Lundberg. Op. cit., lk. 46 - 48;
H. Kjellin. Die Hallenkirchen Estlands und Gotland,
tahv. VIII. Kõnesolevale harutrepile pole tänaseni tähelepanu pööratud.

tegeliku kirikuvaldaja poolvaimuliku sisekorraga. Kiriku-
teenistuse ajal asusid orduvennad kooris, mis üldrahvali-
kust pikihoonest oli letmeriga eraldatud.⁵²

Vreta sõltuvus Alvastrast ilmneb muuhulgas lihtsate
raidportaalide kujunduses, kus kaare ja palendseina liite-
kohas on mõlema portaaliosa erinevast laiuusest tekkinud
väike kaaretaoline aste - meile juba tuntud "Knick", mida
Ambla, Kceru, Muhu ja Karja kirikus on kasutatud mitte us-
te, vaid akende kujunduses. Kas võib nende täiesti identse-
te motiivide puhul rääkida vaid juhusarnasusest, või osuta-
vad nad tõepoolest kontaktidele, mis Vreta-Alvastra teljest
märksa kaugemale ulatuvad? Pöördume selle pisimotiivi juur-
de veel kord allpool.

Ehitusideede võimalike vahendajatena Skandinaavia
ja Põhja-Eesti vahel olid osaliselt arvestatavad Tallinna
naistsisterlaste Mikhli kloostri patroonid ning ehitajad.
Ehitusisandadena etendasid viimaste hulgas juhtivat osa
Taaniile kuulunud Põhja-Eesti feodaalid ning Põhja-Eesti

---

⁵² Kceru müüritrepp meenutab mõneti Vljala müüritreppi,
kuigi viimane ei ulatu pörandani, vaid algab võidukaare
taluni kõrguselt; müüritrepi ülemine trepimarss teeb
mõlemas kirikus järsu käänaku ning omab üksnes alapikku-
sega astmeid; sellist treppi on palkide abil suhteliselt
kerge sõjaliselt kindlustada. Kceru kiriku võidukaares
olevat avaust võidi kasutada vaimuliku teksti kuulutamise-
ks ka ilma letmerita. Kas ei osuta sellele suur iste-
ni'ss koori lõunaseina läänelõigus, sest miks asub ta
just seal?

piiskop ning toomkapiitel Tallinnas. Neil oli kas päritolu või ametikohustuste tõttu otsekontakte nii Skandinaavia kui Mihkli kloostri, kuid samal ajal ka Järvamaaga, mis kuulus Liivi ordule, kuid allus kiriklikult Tallinnas resideerivale piiskopile.

Vreta kloostri kiriku koori idaniisi lahendus ei jäänud erandiks. Alvastra suunavast positsioonist ja Vreta stimuleerivast eeskujust kõneleb mõlema suurehitise läheduses asuva Heda kihelkonnakiriku rekonstrueeritud koor (ill. 18). Viimane ehitati 12. sajandi lõpukümnetel (umbes ühel ajal Vreta kloostri uue kooriga), et vabaneda alles 12. sajandi keskel püstitatud, kuid juba vananenuks peetud apsidiaalsest kooriehitisest. Koori sirgesse idaseina (tegelikult selle normaalpaksuse ette) ehitati ruumi laiuti haarav kaarniis, mis toetub lamedatele eendtugedele ning on silmapaistvalt sügav.⁵³ Õieti pole siin (nagu Vretaski) tegemist eendtugedega, vaid koori kitsama idacsa külgseintega, samade külgseintega, mis mõnevõrra pikematena olid täheldatavad Alvastra (resp. Fontenay) koori ahendatud külgedena!⁵⁴ Olgu vahemärkusena lisatud, et koori kahe eri-

⁵³ L. Djerf. Heda kyrkas romanska piscinarelief. - *Iconographisk Post utges av Riksantikvarieämbetet*. Stockholm, 1980, lk. 17, joon. 2. Kõnesolev koor likvideeriti 1849. a. uue historitsistliku ideaalplaani kohaselt (lk. 10).

⁵⁴ Esineb paiguti mitte ainult Fontenay, vaid ka Citeaux' ja Clairvaux' filisatsioonides: vt. Fr. M.-Anselme Himier. *Recueil de plans d'églises cisterciennes*. II. Planches. Grignan, Paris, 1947, pl. 209, 222, 276.

neva laiusega ruumiosast tekkinud vertikaalsete Kesk-Eesti kirikutes puudub, millest tingituna puudub idakaare alla jäänud ruumilõigul ka niisi iseloom. See tekiks aga otsekohes kui idakaare talumliistud asendataks pilastritaalide eend- tugegedega, mis vähendaksid kaarealuse ruumi laiust mõlemalt küljelt kuni 30 cm. Sarnasus nii Vreta kui Hedaga kujuneks üllatavalt veenvaks.

Oluline on nentida, et koorikvadraadi modifikatsioonid sündisid Rootsi mandriosas märksa varem kui Vestfaalis. Ilmselt oli see põhjustatud tsistertslaste varasest asumisest Rootsi ja seal Fontenay'st lähtunud rangest orduarhitektuurist, mis juba varakult omandas tugeva lokaalse iseloomu ning silmapaistva iseseisvuse.

Eestiga tihedais sidemeis olnud Gotlandil moodustas Alvastraga võrreldava mõjukaskuse Gutnalia tsistertslaste klooster Romas, kellel muuhulgas oli suuri maavaldusi Põhja-Eestis ning esindus Tallinnas. Rektangulaarse koori idaosade modifitseerimisel ei kujunenud Gotlandil kindlakujulist ning terviklikku kontseptsiooni. Eendehitised olid eranditult seotud hilisemate ümberehitustega ega kuulunud algkavatisse. Käesolevas käsitletud probleemistiku seisukihalt pakuvad nad ümarapsiidi taunivatest pürgimustest lähtuvatena siiski huvitava lissinformatsiooni. Romast lähtunud mõjuga on püütud selgitada näiteks Barlingbo kiriku uue rekonstrueeritud kooriruumi "üllatavaks" hinnatud kompositsioon-

ni (ill. 19).⁵⁵ Tavalisele koorikvadraadile lisandunud ümarapsiid asendati 1240. aasta paiku suure nelinurkse eendehitisega, mis vaid müüripaksuse võrra on kitsam koorist ja eendub selle idaseinast tervenisti 4,5 m. Kirjelatud kujul sarnaneb Barlingbo koorikompositsioon õige mitmeti Muhu kiriku kooriga, kuid on sellest samavõrra ka erinev. Eendehitis on siin oma suuruse tõttu kaotanud niisi iseloomu. Külgseintes on aknad ja lage katab silindervölvi asemel ristvölv. Selliselt sarnaneb ta mittee Muhu, vaid Freckenhorsti kahe ruumilise kooriga ning mõjub selle lähedase koopiana.

Barlinghoga igati analoogiline on 13. sajandi II poolel rekonstrueeritud Kräklingbo kiriku koori kompositsioon (ill. 20). Erinev on vaid selle saamisloogu. Praegune eendehitis oli algkavatises kooriks, mille idaküljel paiknes ümarapsiid. Pärast apsiidi kompromissitult eemaldamist kujunes vana koor eendehitiseks, kuna vana pikihoone muudeti kooriks ja täiendati uue mahukama pikihoonega.⁵⁶ Kiriku keeruka ümberehitamise tulemuseks oli kolmeastmeliselt läänesuunas tõusev siluetirütm. Vaid tinglikult eendehiti-

⁵⁵ E. Lundmark. Kyrkor i Endre ting. - Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Gotland. Bd. I, Häfte 4. Stockholm, 1931, lk. 506 - 507; E. Lagerlöf, G. Svahnström. Cp. cit., lk. 88.

⁵⁶ J. Rocswal, E. Lagerlöf. Kyrkor i Kräklinge ting. Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium, Gotland. Bd. IV, Häfte 4. Stockholm, 1959, lk. 463 - 529.

seks hinnatav idaosa on siingi kaetud mitte silindervõlviga vaid ristvõlviga ja selle külgeinas on niisile võõras aken. Akengi on ümber ehitatud, kuid ta ümarat kaart seovad palendseintega miniatuurkaarekesed, mis on meile tuttavad juba Amblast alates.⁵⁷ Motiiv on tuntud ka Rootsi mandril, näiteks Roslags-Bro kirikus,⁵⁸ kuid on sealgi seotud Gotlandiga, kus ta peamiseks esinemisajaks on 13. sajandi III veerand.⁵⁹ Samasse aega dateerigime ka kõnesolevat motiivi omavad kirikud Eestis.

Lisaks neile "juhuslikele" kokkusattumistele meenutame möödaminnes, et Roma kloostri ja Barlingbo kiriku läheduses põhjanaabruses asuvad kirikud, mille seinamaalingud, mis pärinevad 13. sajandi lõpuveerandist, on üllatavas suguluses Muhu kiriku seinamaalingufragmentidega (peamiselt Lärbers, kuid vähemal määral ka Hejdeby ja Hejnumis),⁶⁰ ja Hejnumi ning Muhu kiriku seintel viirukinõusid hõljutavad inglid on mõtlemapanevalt motiivilähedased neile inglitele,

---

⁵⁷ J. Roosval, E. Lagerlöf. Op. cit., lk. 478, ill. 514.

⁵⁸ N. Sundquist. Trifolium och spetstrifolium i några kyrkor i Uppland. - Årboken Uppland 1961 (i.k.), lk. 36, ill. 1, 2.

⁵⁹ N. Sundquist. Op. cit., lk. 35 jj.

⁶⁰ B. G. Söderberg. Gotländska kalkmålningar 1200 - 1400. Visby, 1971, lk. 129 jj., lk. 134, ill. 49, lk. 135 jj., ill. 52, 53, 55, 56. Muhu maalingute meister on ilmselt silmapaistvaim.

kes viibutavad viirukipanne Kräklingbo kooportaalil.⁶¹ Kuid meenutame sedagi, et Lärbro naaberkirikus Hellvis raius oma ruunikirjalise signatuuri Lafrans Botvidarsen, kes veel samal 13. sajandil kutsuti Eestisse ehitama võlve Ambla kiriku pikihoonele.⁶² Vastastikustest kunstisuhetest kõnelevaid näiteid võiks vaevata lisada, kuid piisab neistki tõestamiseks, et mõttekäigud pealtari arhitektuurilise eksponeerimise mõjukamaks muutmise võimalustest olid ligikaudu ühel ajal akuutsed nii Gotlandil kui Eesti saartel, ja olid sisuliselt mõtteltki lähedased, kuid arhitektuurilt vaid osaliselt sarnased. Ehituskunstiliste mõjutegurite konstellatsioon oli suuremate sugulusilmingute kujunemiseks liiga erinev, mõneti erinevalt orienteeritud, ja erinev oli ka sotsiaal-poliitiline taust, mis kunsti arengus ei jää kunagi passiivseks.

---

⁶¹ J. Roosval, E. Lagerlöf. Cp. cit., ill. 512, 513.

⁶² E. Lagerlöf, G. Svahnström. Cp. cit., lk. 162; S. Karling. Baltikum och Sverige. - Antikvariska studier III. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 65, Stockholm, 1948, lk.

Kokkuvõte

Peaaltari mõjukama arhitektuurilise eksponeerimise püüdeist lähtus variatsiooniderohke idakaare motiiv. Eestis põhjustasid vastavad otsingud omapäraste kooriehitiste tekkimise 13. sajandi III veerandil. Kesk-Eestis (Amblas, Koerus, Järva-Peetris) ja selle vahetus naabruses (Pilistveres, Raplas), kus algul võlviti vaid kooriruum, iseloomustab leitud lahendust interjööriid idaseina ette ehitatud kitsas silinderkaareline võlvilõik (m. idakaar), mille otsad toetuvad reeglina talumliistule. Idakaarega liituv põhivõlv on kentsentriliselt loodud servjooneline kuppel. Teist variantlahendust esindab Haapsalu linnusekirik, kus idakaar on tähtlasi silluseks seinamüüri paksusesse ehitatud niisile. Viimane hõlmab kogu seina ning ulatub kõrguti kilpkaareni. Kolmandat omapärast variantlahendust on kasutatud Muhu ja Pühalepa kirikus. Siingi on idaseinas niis, mida "taevavõlvina" katab silindriline idakaar. Niis hõlmab laiuti vaid osa idaseinast, kuid ulatub sügavuti sellest läbi ning lõpeb välisküljel iseseisva eendehitisena, mille sadulkatus jätkab koori ning pikihoone astmelist siluetirütmi.

Kirjeldatud koorimodifikatsioonid on tähelepannevalt haruldased. Nende teket mitmeti ajendava tausta moodustasid Vestfaal Lääne-Saksamaal ja Ida-Götamaa ning Gotland Rootsis. Kooriruumi kõnesolevaid erivorme väljaspool neid regioonide peale Eesti praktiliselt ei esine või nad moodustavad vaid isoleeritud juhunähtuse. Ideoloogiliselt suunavateks algatajateks olid mõlemas regioonis ilmselt tsistertst-

lased. Vestfaalis oli nende tähtsamaid keskusi Marienfeldi klooster Minstrimaal, kus poliitiliselt ja kiriklikult etendas juhtivat osa hiljem Liivimaale siirdunud suurfeodaal Bernhard II Lippe. Rootsis oli tsistertslaste mõju koori altaritsconi kujundusele eriti ilme. Määravat osa etendas Vreta manisklooster, mis oli mõneti mõjutanud Alvastrast, kuid omas ehitusalaseid kontakte ilmselt ka Gotlandiga, kus tsistertslaste mõjukeskuseks oli eriti Eestis hästi tuntud Gutaslia klooster Romas.

Kahe suure ning iseseisva kultuuripiirkonna huvi koori idaseina ehitusliku kujunduse vastu polnud juhuslik, kuna see väljendub mitmes üldtuntud ehitusmonumendis. Ajaliselt esimesena ilmes too huvi Rootsi mandril (Vreta, Heda; mõlemad 12. sajandi lõpupoolelt). Vestfaalis jõuti iseseisva kontseptsioonini alles 13. sajandi algupoolel (Langenhorst, Asbeck, Metelen). Seda iseloomustas seal pultkatusega kaetud lame eendehtis. Marienfeldi suur idaniis jäi nähtavasti üksiknähtuseks, kuna Billerbeckis ja Lagdenis sümboliseerib koori idaseinal tihedalt profileeritud koor vaid kaudselt altaribeldahhiini, sest ta esmaseks tekkepõhjuseks oli võlvistüsteemi dekoratiivse toetuse diferentseeritud astendus. Freckenhorstis juba 12. sajandi lõpul rekonstruktsiooni käigus sündinud eendkoor tähistas ümarapsiidi likvideerimise algust Vestfaalis, kuid ta ei esinda uut homogeenena loodud kvadratist, sarnanedes aditiivselt kujundatud kombinatsioonina järgnevasse sajandisse kuuluvate näidetega Gotlandis (Barlingbo, Kräklingbo).

Ilmselt olid koorikvadraadi idaseina arhitektuurilise kujunduse küsimused Vestfaali ja ka Rootsi juhtiva klooruse selles fraktsioonis, mis kuulus tsistertslaste mõjupiirkonda, võrdselt akuutsed. Mõistagi olid sellest informeeritud ka ehitusmeistrid, kes praktilise lahenduse leidmisel oluliselt kaasa aitasid, põhjustades erinevate modifikatsioonide tekkimist. Vastastikest mõjudest oleks siin raske tõsisemalt rääkida, kuigi arhitektuurisuhted Vestfaali ja Rootsi vahel olid 12. sajandi lõpust alates silmapaistvalt aktiivsed.⁶³ Teoreetiliselt võiks arvesse tulla Vreta eeskuju Asbeckile, kuid siingi on üldine arhitektuurikontekst niivõrd erinev, et rääkida võiks vaid sisuliste mõttekäikude ühisest lähtekohast.

Eesti koorivariatsioonid jõudsid Vestfaali ja Rootsi analoogiate kõrvalde noorima ning kõige tugevama arengurühmana. Omades tihedaid kultuuri- ning poliitsuhteid nii Vestfaali kui Rootsiga (resp. Skandinaaviaga), kaasa arvatud sealsed mõjukad kloostrikeskused, olid siinsed kirikuehitajad võimalike koorilahendustega vaieldamatult tuttavad. Vastav informatsioon tuli mõlemalt poolt, kusjuures peamis- teks vahendajateks olid tsistertslased või nendega lähemalt

---

⁶³ J. Roosval. Westfälisch-gotländische Beziehungen in der Architektur des 13. Jahrhunderts. - Hansische Geschichtsblätter. 53. Jg., 1928. Bd. XXXIII, Lübeck, 1929;
W. Anderson. Der Dom zu Linköping und Westfalen. - Westfalen, 22. Jg. Münster W., 1937.

sectud kõrgvaimulikud. Eriti tõsiselt arvestas uusi lahendusvõimalusi 13. sajandi keskajaku ning III veerandil Liivi ordu. Nende maavaldustel Kesk-Eestis valmisid võlvidud kooriruumid idakaarega, mis silmapaistva iseseisvusega on tuletatud ilmselt Vreta-Heda variandist. Meistrid aga olid pärit nähtavasti Vestfaalist ja Gotlandilt. Samal ajal Haapsalus ehitatud piiskopikirik osutab ühemõtteliselt Vestfaal-Reinimes suunda. Saarekirikud Muhus ja Pühalepas aga kuuluvad arhitektuuriliselt kõige iseseisvamate hulka. Vaevalt märgatavalt kätkevad nad gotlandlikus algkavatises jooni, mis vihjavad Vestfaalile ja vahetult ka tsistertslastele. Saavutatud süntees on tähelepandavalt iseseisev ning kõitev. Samasugusest hinnangust pole põhjust loobuda ka mandril asuvate variatsioonikaaslaste puhul.

Tallinn, oktoober 1981

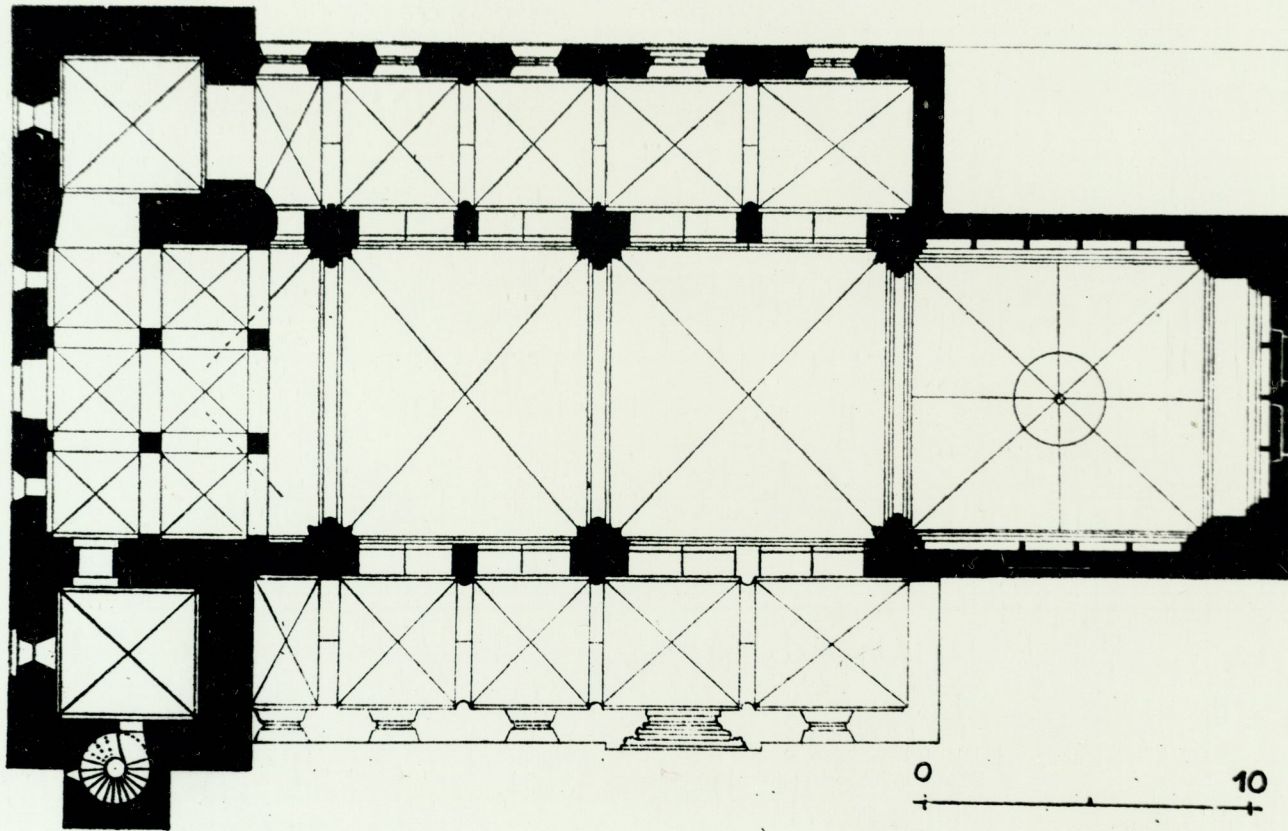

Saare- Lääne kirikud. Illustratsioonide nimekiri.

1. Ambla kiriku põhiplaani. N.Paulseni järgi N-22303
2. Ambla kooriruumi sisevaade idasse. Foto V.Raam N-22304
3. Koeru kiriku põhiplaani. N.Paulseni järgi N-22305
4. Järva-Peetri kiriku põhiplaani. N.Paulseni järgi N-22306
5. Pilistvere kiriku põhiplaani. R.Guleke N-22307
6. Rapla keskaegse kiriku põhiplaani. R.Guleke N-22308
7. Pilistvere koor. Vaade idasse N-22309
8. Haapsalu linnusekiriku sisevaade idasse.
Foto V.Raam N-22310
9. Muhu kiriku põhiplaani N-22311
10. Muhu kiriku koor ja altarinišš (edikula)
koguvaates Foto V.Raam N-22312
11. Pühalepa kiriku põhiplaani. A.Buldase järgi N-22313
12. Pühalepa koor ja eendehitis, vaade kagust
Foto V.Raam N-22314
13. Billerbecki Ristija Johannese kiriku põhi-
plaani G. Dehio järgi. N-22315
14. Langenhorsti Johannese kiriku põhiplaani
G.Dehio järgi N-22316
15. Meteleni Cornelius-Cypriani kiriku põhiplaani.
G.Dehio järgi F-22317
16. Freckenhorsti kiriku põhiplaani. G.Dehio järgi N-22195
17. Vreta kloostri kiriku põhiplaani E.Lundbergi
järgi N-22318
18. Heda kiriku põhiplaani. E.Lundbergi järgi N-22319
19. Barlingbo kiriku põhiplaani ja skemaatiline
ülevaade "Sveriges kyrkor" nr. 33 järgi N-22320
20. Kräklingbo kiriku põhiplaani ja skemaatiline
üldvaade. "Sveriges kyrkor" nr. 84 järgi N-22196

329

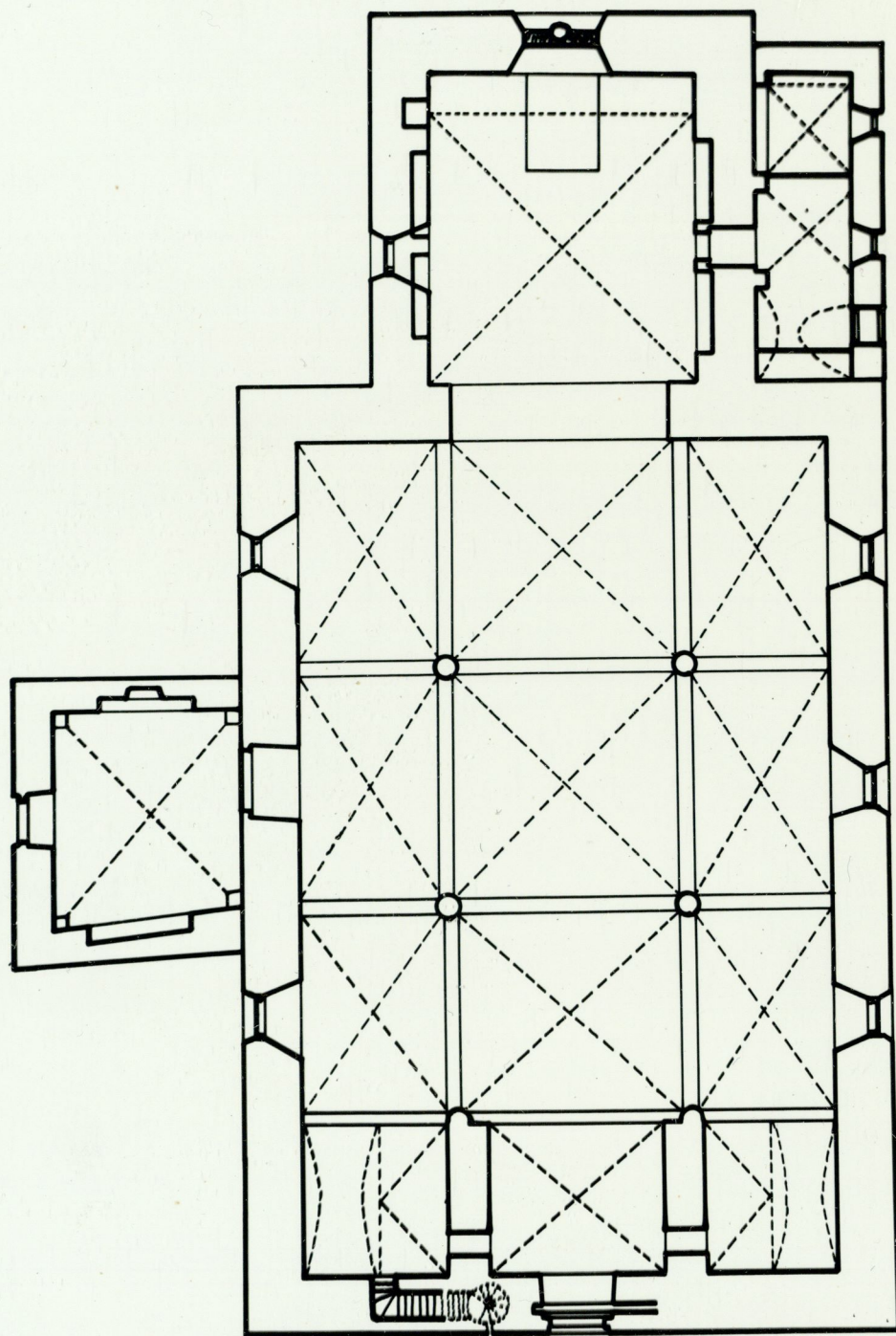
7

44

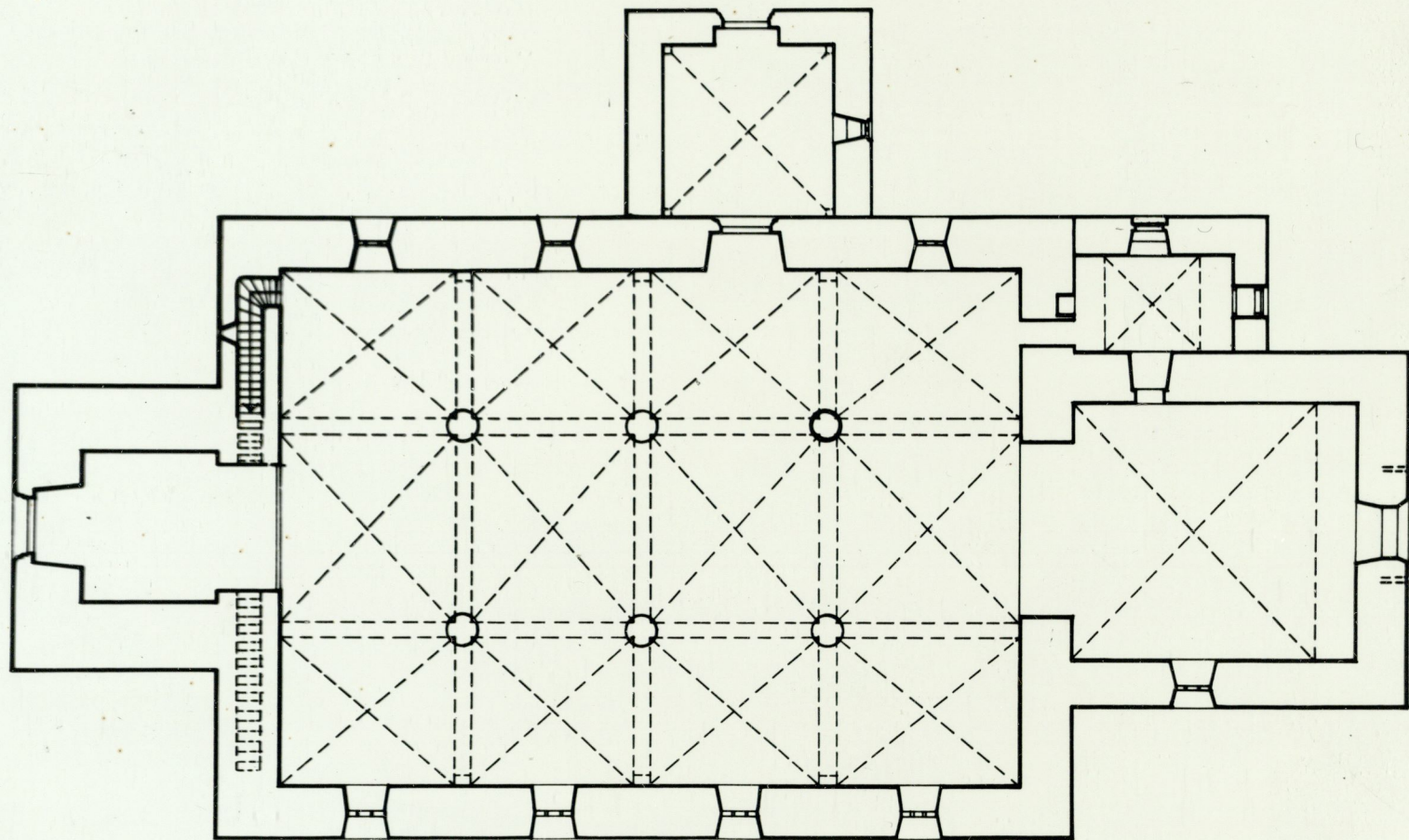

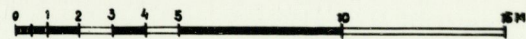

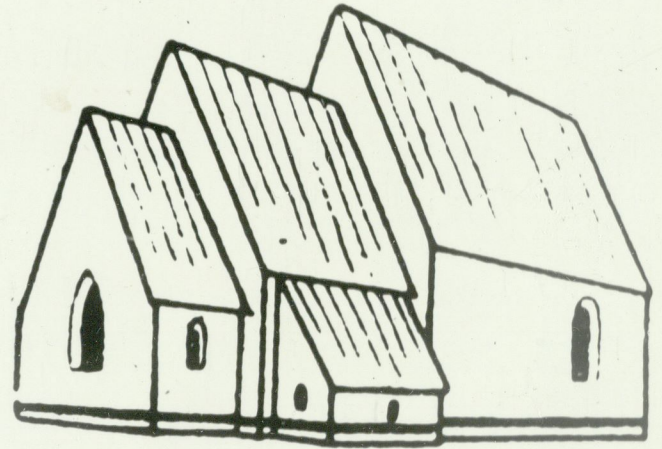
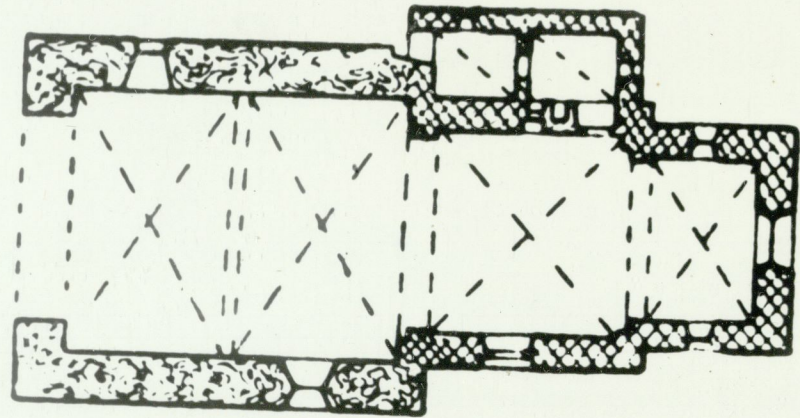

4

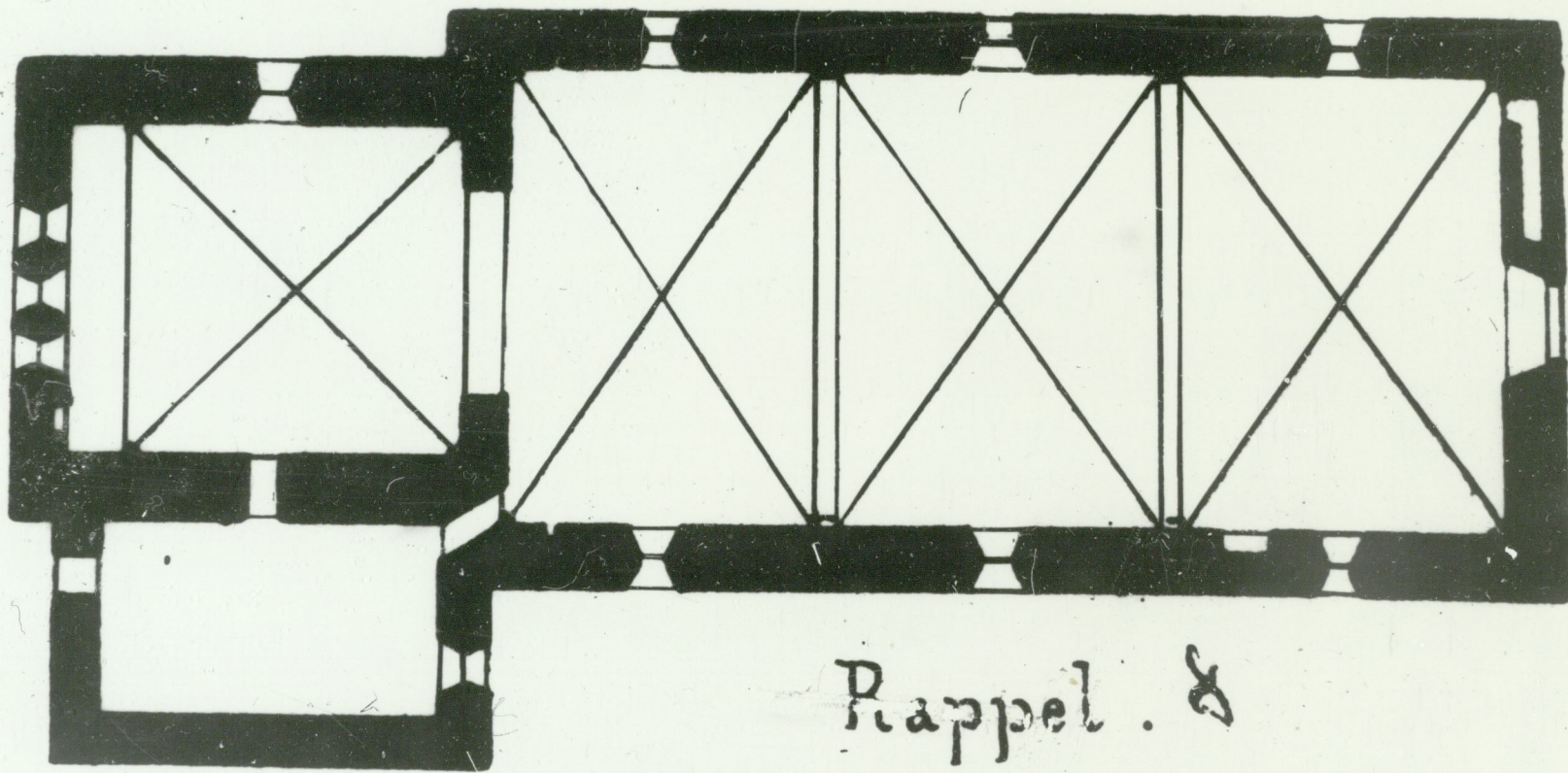

51

51

Rappel . 8

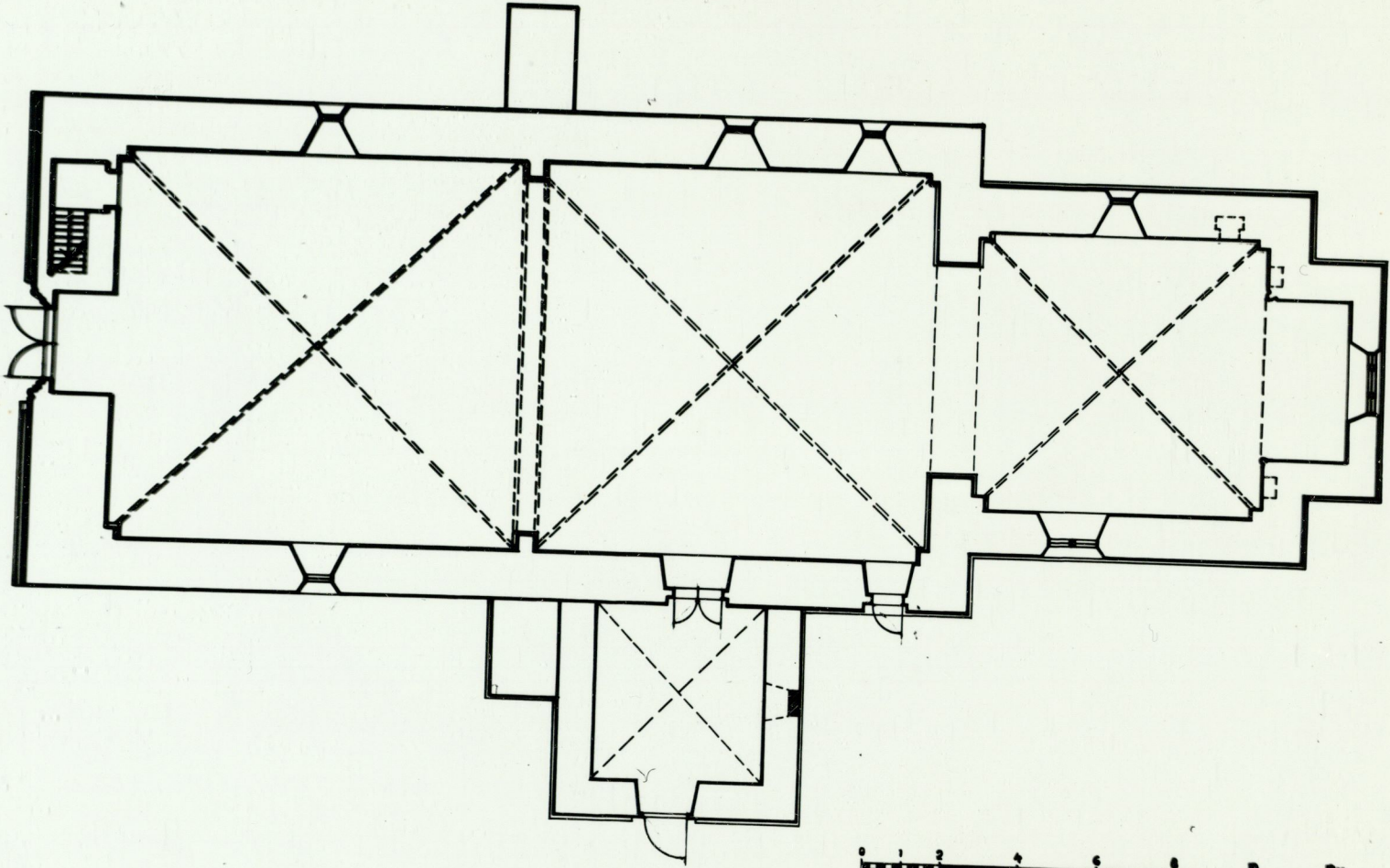

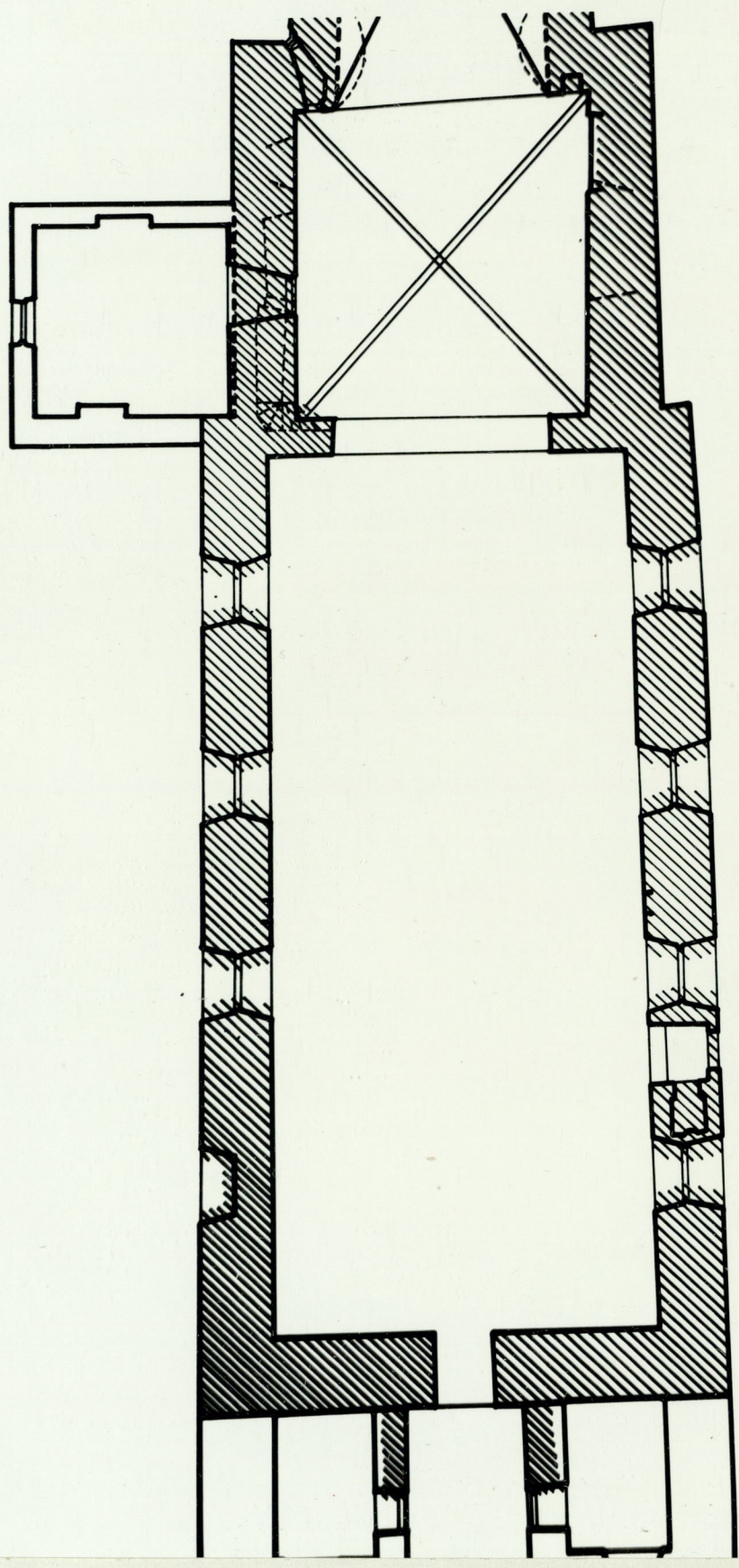
6

55

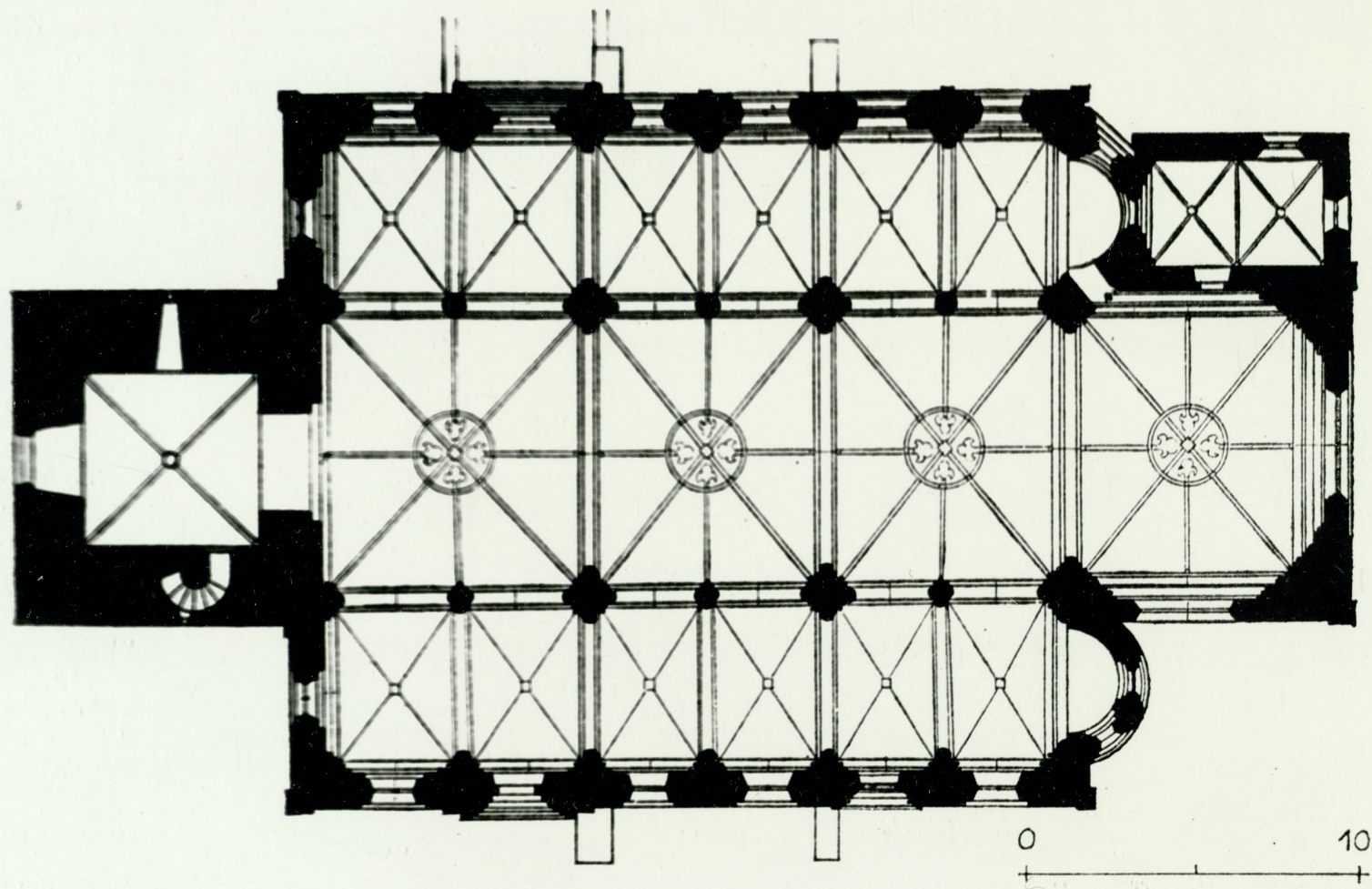

11

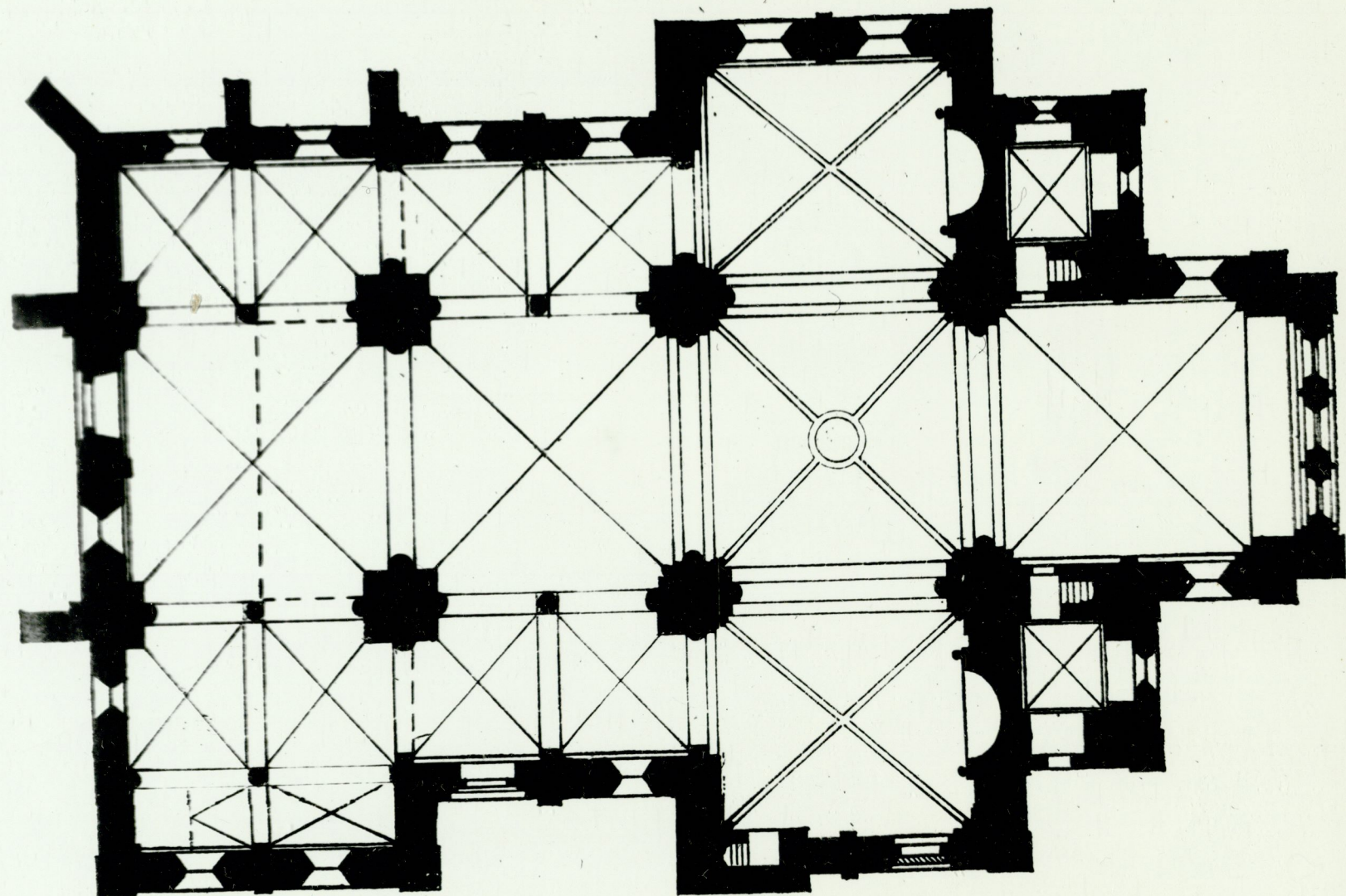

43

Billerbeck. Cath. Pfarrkirche St. Johannes d. T.

59

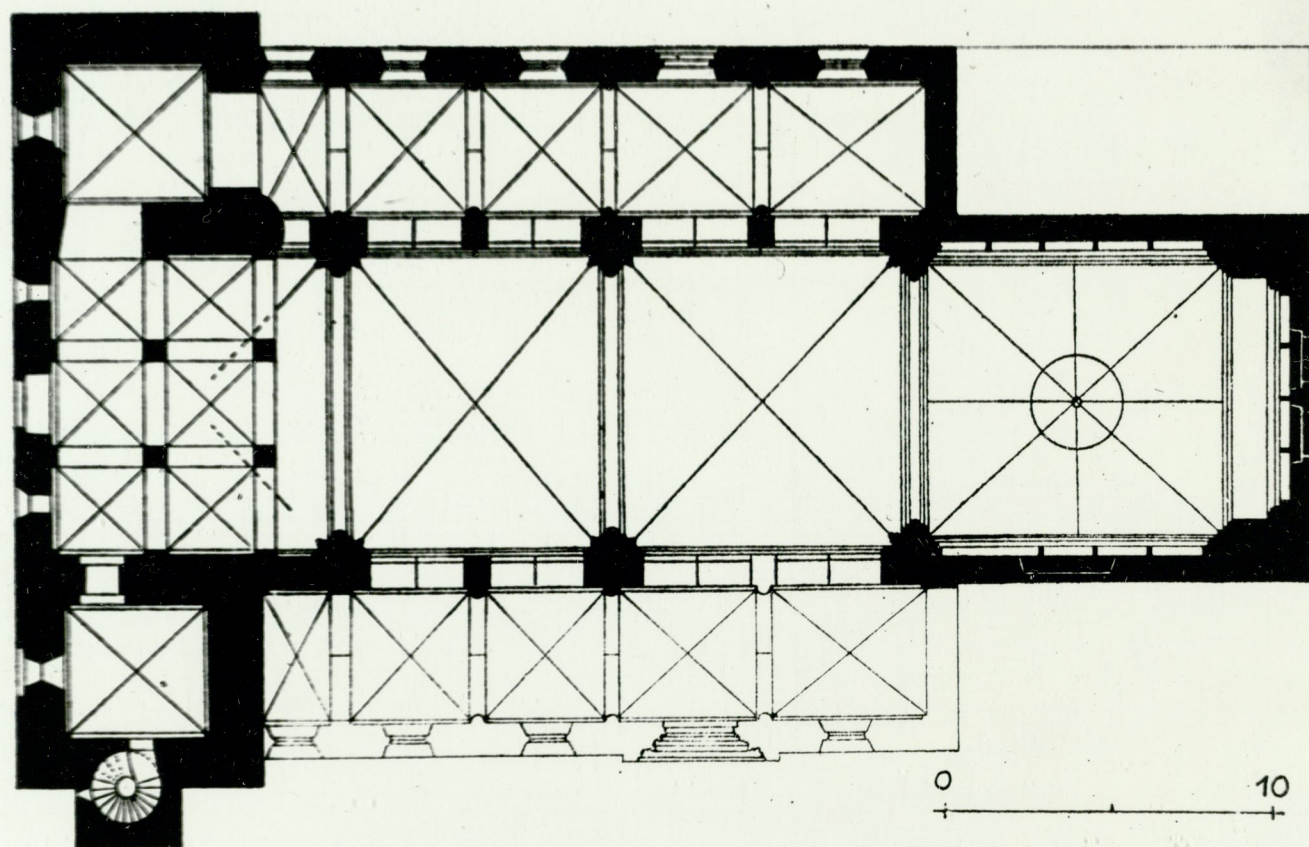

47

0 10

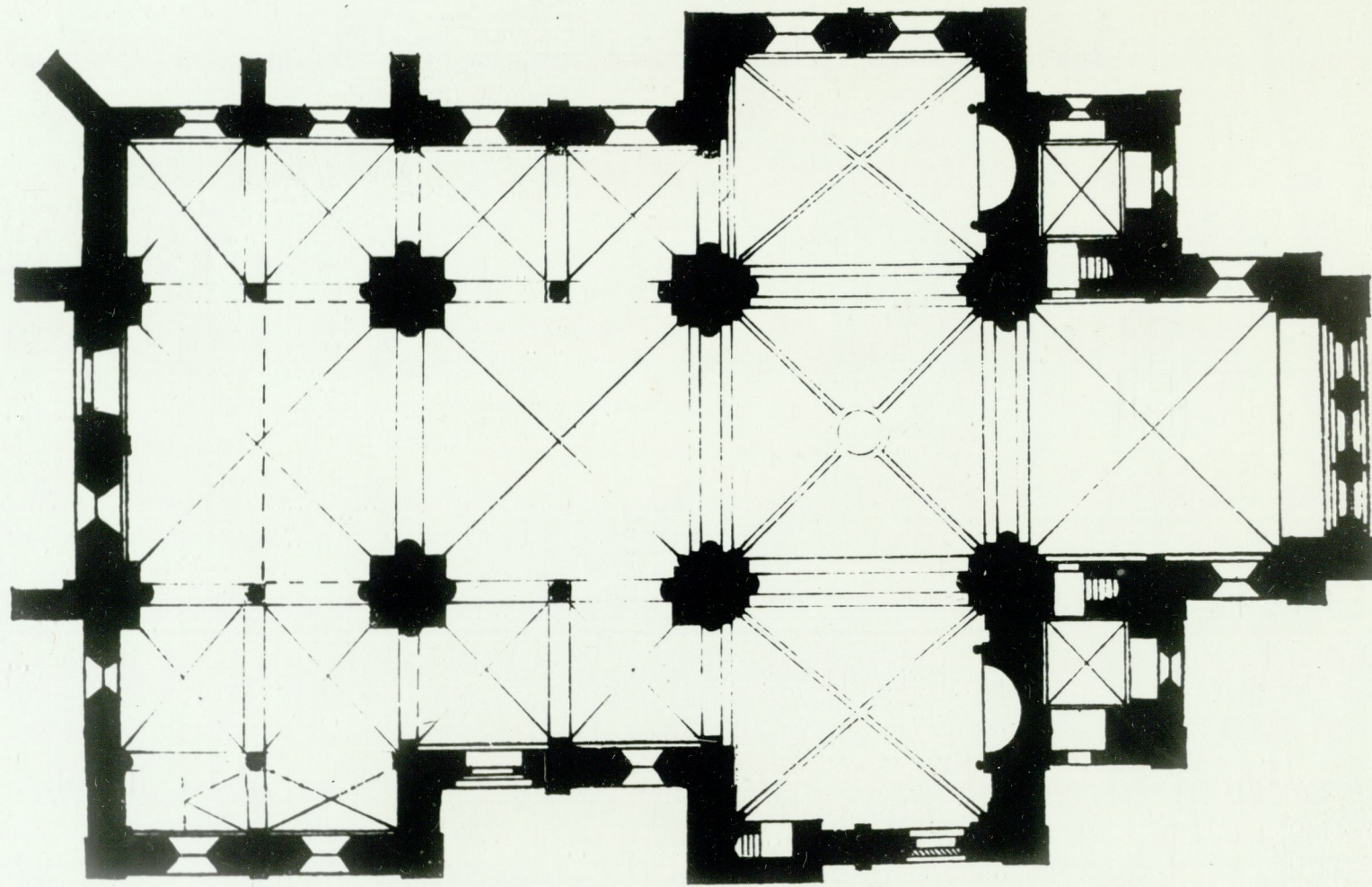

Metelen. Kath. Pfarrkirche St. Cornelius und Cyprian

15

61

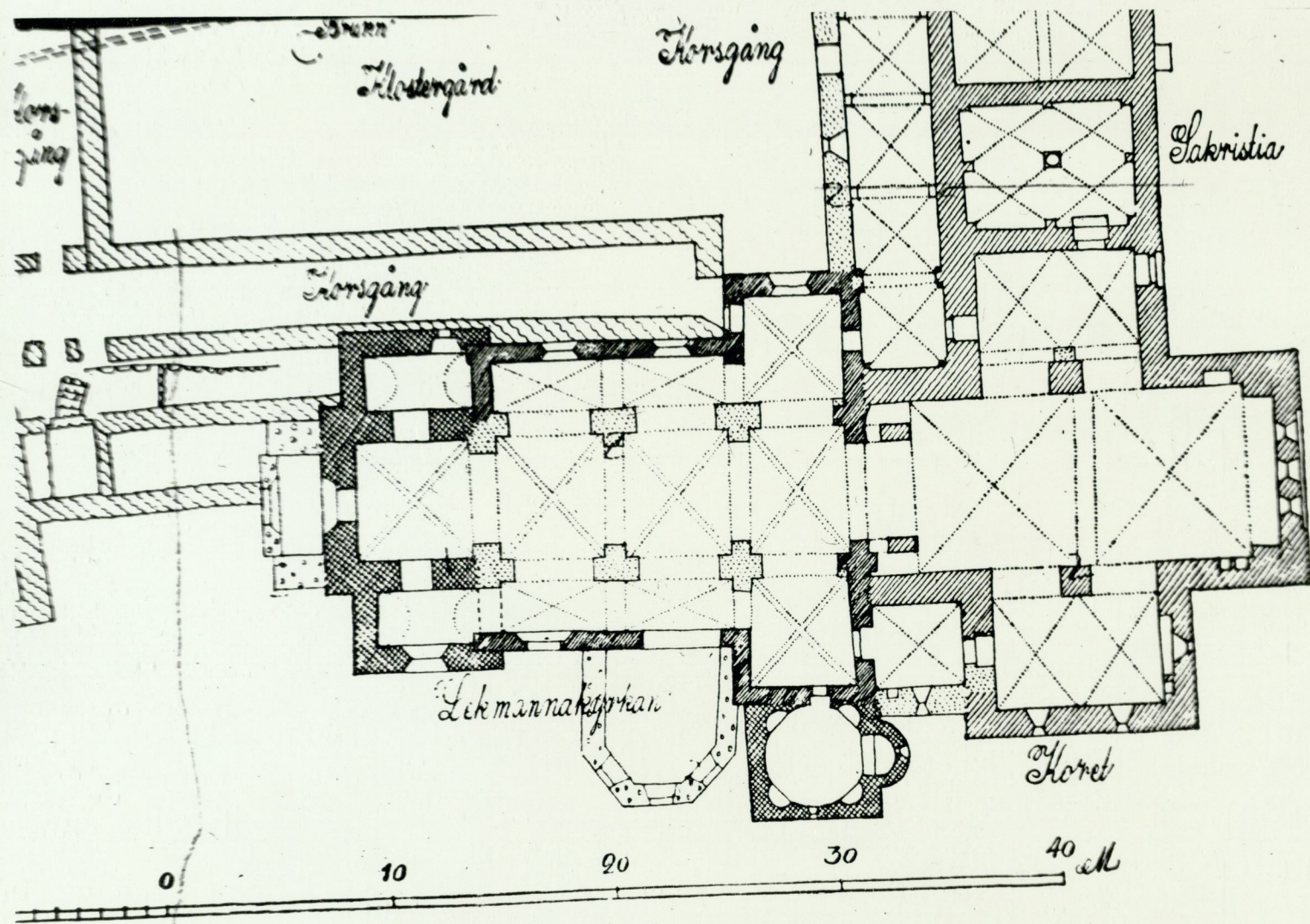

18

10

22

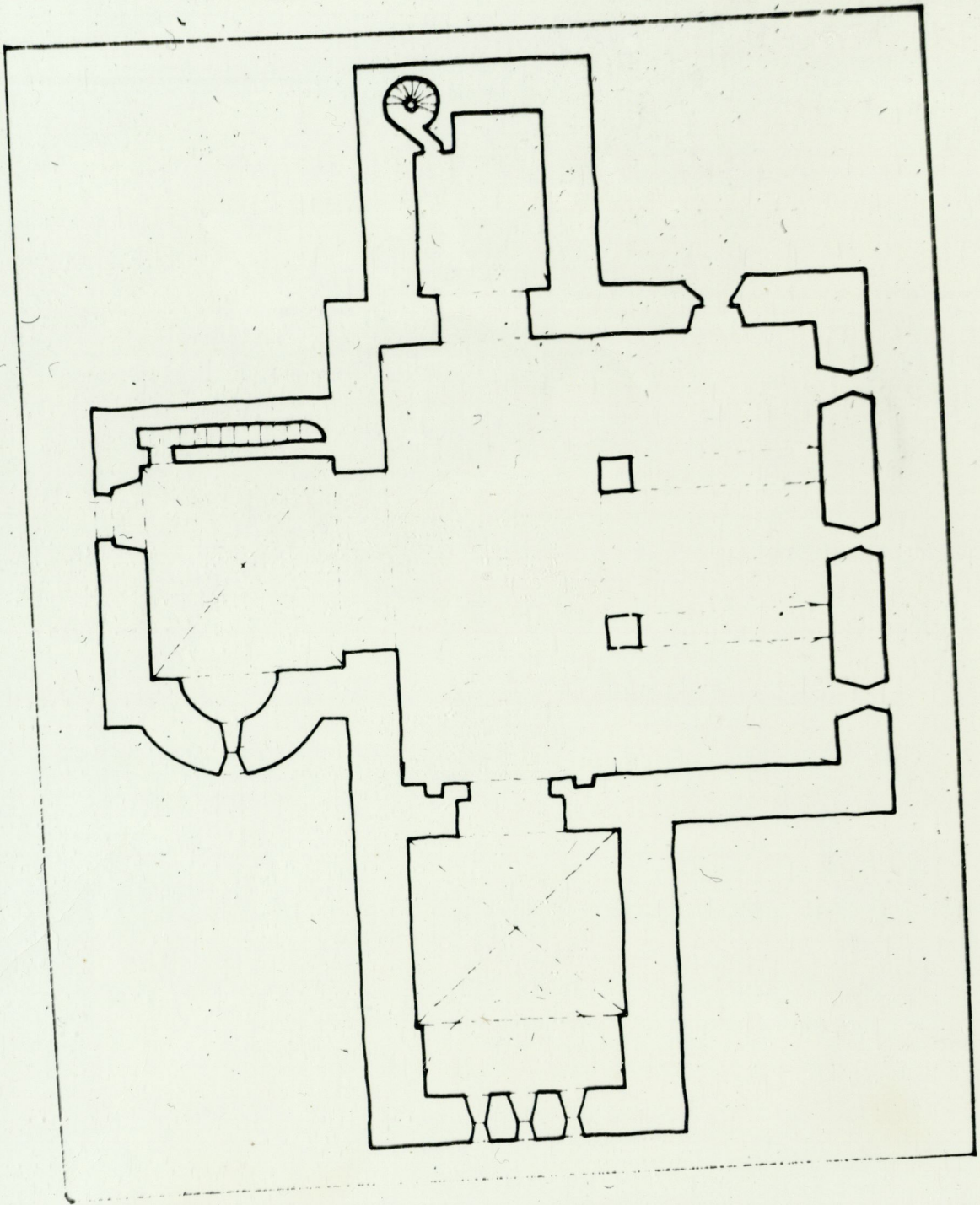

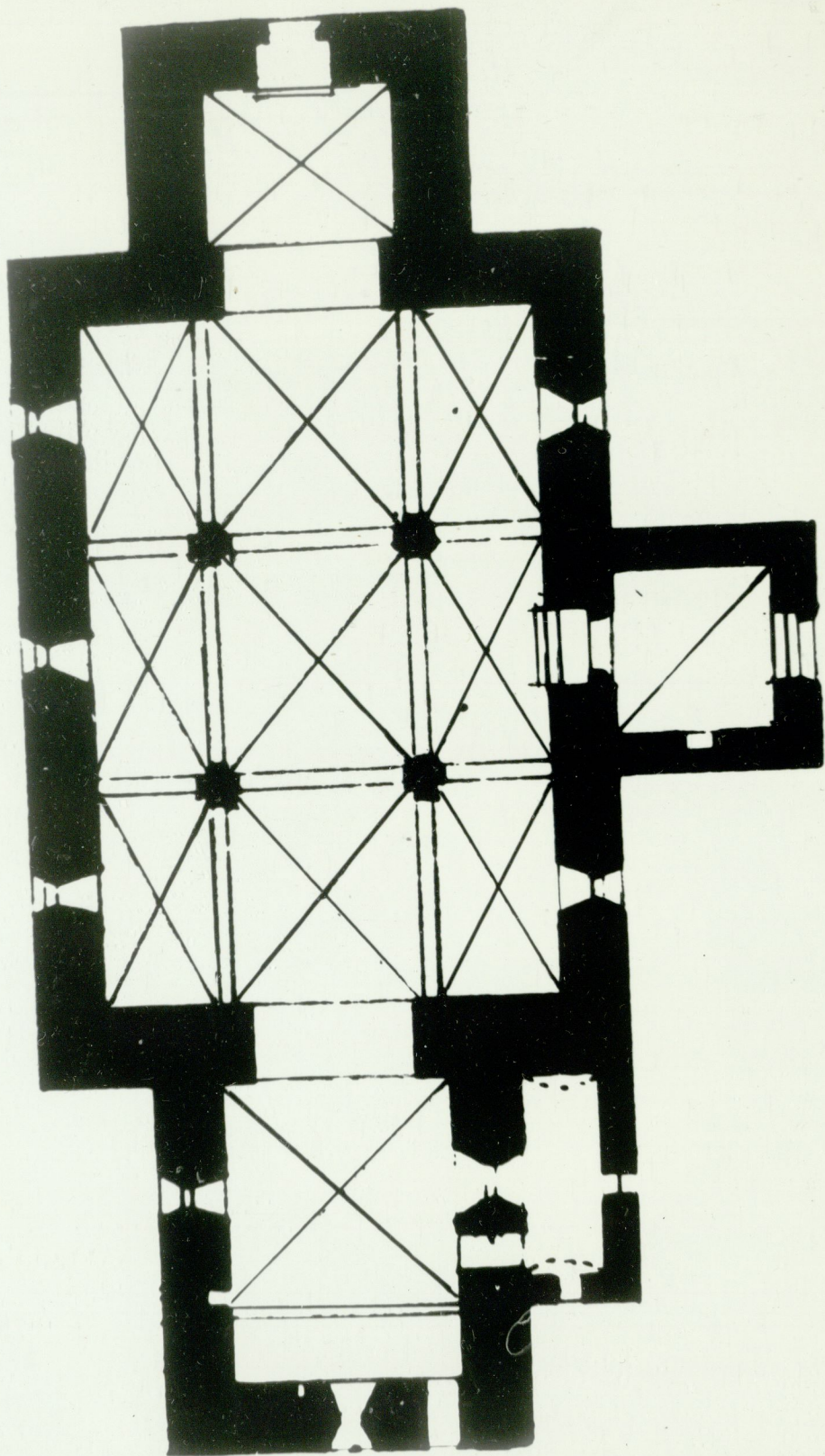
Teckenförklaring:

47

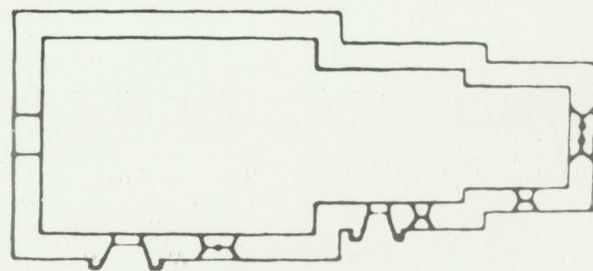
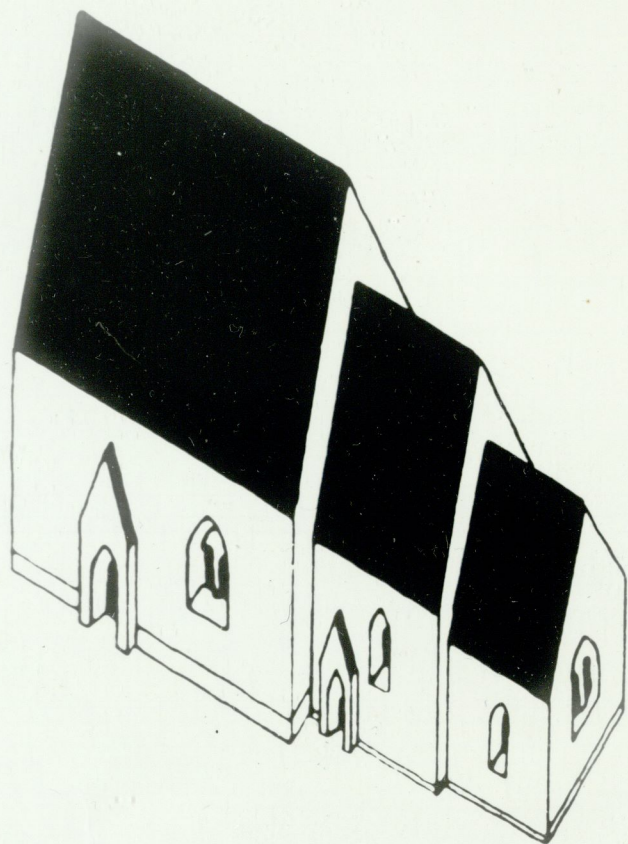

20